

LIVING A HEALTHY LIFE : A CASE OF A WARLI GIRL

(Volume II)

BY

Dr. NICOLA PAWAR
M.B.B.S, PhD.(Germany)

Dr. ROBIN TRIBHUWAN
MA, MSc, PGDM, PhD.

Tribal Research & Training Institute,
28, Queen's Garden Maharashtra State, Pune.
2007

आदिवासी संशोधन पत्रिका- विशेषांक
TRIBAL RESEARCH BULLETIN
SPECIAL ISSUE

First published - 2007

(C) Authors

Published by

**Tribal Research & Training Institute,
Government of Maharashtra
28, Queens Garden, Pune-411001
Phone : 020 - 26362071, 2632772**

**Printed at :
Photo Zinco Press,
Government of Maharashtra,
Pune.**

**Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune**

Vol.XX No.1

March, 2007

CONTENTS

• Contents	i
• Message	iii
• Foreword	iv
• Preface	v
1) Training As I.C.D.S.Worker	1
2) Formation of Womens Self Help Group (Credit Union)	2
3) Awareness Campaign About Government Schemes.	3
4) Saint Gadge Maharaj Cleanliness Campaign.	4
5) Visit to the I.T.D.P (Integrated Tribal Development Project)	5
6) Visit to Panchayat Office	6
7) Workshop on Importance of Documents.	6
8) Workshop on Gram Sabha (Village Council)	8
9) Health Care	9
10) Nutrition	10

CONTENTS

11)	Immunisation	11
12)	Personal Hygiene / Public Hygiene	13
13)	Alcohol	16
14)	Common symptoms	18
15)	When to go to the PHC ?	19
16)	Implementation of Government Schemes.	20
17)	Ideal Village Award.	21
18)	Appendix	23

MESSAGE

Dr. Vijaykumar Gavit,

Minister,

Tribal Development, Government of

Maharashtra,

Mantralaya,

Mumbai - 4000 32

Reaching the unreached tribal communities, especially those ones in the interior areas has been one of the goals of the Tribal Development Department. Ashram, Zilla Parishad and ICDS schools have served as platform to reach tribals in hilly and remote areas. These grass root level educational institutes have certainly changed the lives of many tribal students.

I strongly believe that, "Education is not preparation for life, Education is life itself." I am extremely glad to know that Dr. Nicola Pawar and Dr. Robin D. Tribhuwan have created an innovative educational tool to spread the message of positive health and development among the tribals. I am sure these two volumes will reach the grass root level institutions such as Ashram Schools, Anganwadis, Zilla Parishad Schools & Panchayat Raj Institutions. I wish the authors and this educational venture success.

Dr. Vijay Kumar Gavit

FOREWORD

Maharashtra ranks second in the country as regards the size of tribal population is concerned. There are 45 tribes in the State, having a population of 85.77 lakhs. Each tribe has its own dialect, which differ from the regional languages. One of the main characteristics of tribals is that they do not have script for their dialect.

Tribes such as the Warlis of Thane in Maharashtra, Saoras of Orissa, Rathwa of Gujarat, Bhils and Gonds of Madhya Pradesh have developed indigenous forms of paintings which are a medium of communication. For example, the Warli paintings, drawn on the walls communicate to the new couple, the significance of family life, religion, society and sexual life.

Dr. Nicola Pawar and Dr. Robin D. Tribhuwan have used Warli paintings, a form of traditional folk media to convey the tribals, the message of positive health and significance of progress and development. I hope these two volumes will spread the message of health and development among the tribals.

I would like to acknowledge the contribution of Warli painters, Manki Wayada, Shanker Chipat, Nathu Dehu Sutar, Pandu Rajad, Kisana Pasari and Raghunath Vangad who drew the illustrations for these volumes.

I wish this educational venture success.

Dr. Sharad Kinkar, IAS.

Commissioner,

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune 1

PREFACE

This book has been written by us keeping in view the uneducated tribal women. As Ambassadors of positive health, we believe that we must build on what is available, and hence decided to use Warli painting figures to convey the message of positive health to the tribals. A case study of Lahani – a Warli girl, has been used as an illustration to make our message more effective and culturally acceptable.

This book will be of immense help to grass root level workers such as the Auxillary Nurse Midwife, Integrated Child Development Scheme workers, primary school teachers, students of VIIIth, IX th and Xth grade Ashram and Zilla Parishad schools, Adult Education teachers, tribal students staying in Government Hostels and N.G.O's working in Tribal Areas.

As Health Ambassadors, we hope and pray that this book reaches all the tribal villages, blocks and districts of the country. We firmly believe and pray that, this little spark of healthy living, may kindle hopes of many tribal families, in the country.

Dr. Nicola Pawar

M.B.B.S. PhD.(Germany)

Dr. Robin D. Tribhuwan

MA, MSc, PGDM, Ph.D

LAHANI'S VILLAGE

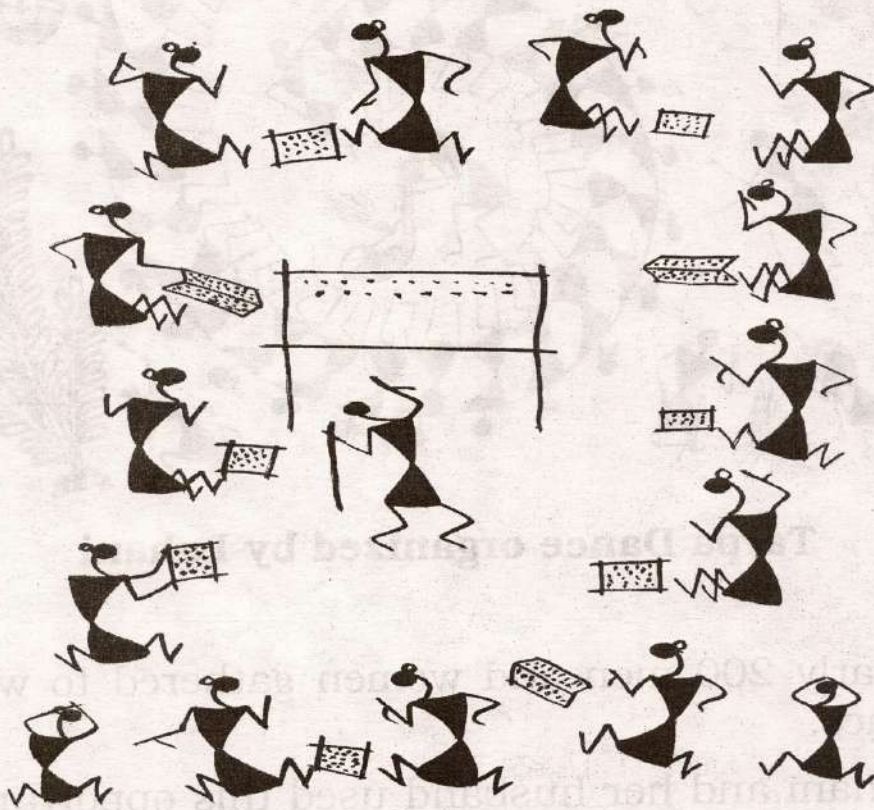

1) TRAINING AS I.C.D.S. WORKER.

Lahani was trained as an Anganwadi worker for 3 months at the district headquarter. The training was organized by the Dy. C.E.O. of Integrated Child Development Scheme Department.

Lahani was given training in the fields of,

- 1) Maternal and Child Health
- 2) Nutrition/Malnutrition
- 3) Immunization
- 4) Prevention of pregnancies
- 5) Safe Abortion and Deliveries etc.
- 6) Government Health and Nutrition Schemes.

Lahani undergoing ICDS workers training

2) FORMATION OF WOMEN'S SELF HELP GROUPS (CREDIT UNIONS)

- After the training, Lahani was full of energy and wanted to share her experience with other Warli Women.
- She discussed it with her husband and decided to organise a Tarpa dance program in front of the village head's house.

Tarpa Dance organized by Lahani

- Nearly 200 men and women gathered to witness the dance.
- Lahani and her husband used this opportunity to talk to the villagers.

- Lahani shared her experience of training as an I.C.D.S. worker with the villagers.
- She stressed the significance of organizing women in her village.
- That night, 40 Warli Women decided to form a Self Help Group.
- They named it, "Palghat Utkarsha Bachat Gat", meaning women's progressive credit union.
- They decided to collect Rs. 10/- per month from every member.
- The next day Lahani went to the local Bank, brought application forms and opened new accounts for all the 40 women including herself.
- Lahani approached the Gram Sevak for corpus fund. They helped their Credit Union to get Rs. 10,000/- from the Panchayat Samiti.
- Slowly, the "Palghat Utkarsha Bachat Gat" started becoming economically powerful.
- Lahani invited a social worker from a well known N.G.O. to talk to the women about the significance of Self Help Groups.
- This news spread to the neighbouring village. Twenty four women from that village expressed the need to start yet another Self Help Group.
- Lahani, started a new Self Help Group called. "Maha Laxmi Bachat Gat".

3) AWARENESS CAMPAIGN ABOUT GOVERNMENT SCHEMES.

- By now Lahani had developed a close rapport with the Government officers.

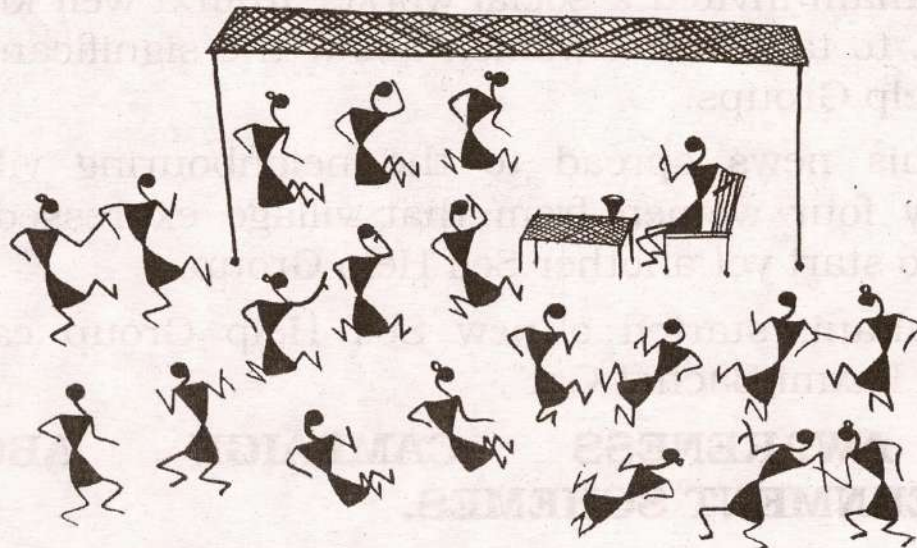
➤ She organized a series of workshops of various departments in her village to train the Warlis about Government Schemes, implemented by Tribal Development Department.

Some of the major schemes are :

- Ashram Schools
- Tribal Hostels
- Scholarship for tribal students
- Distribution of oil and electric pumps
- Dance Competition
- Warli painting competition
- Tribal handicraft exhibition
- Consumption finance scheme
- Oil pumps/Electric pumps
- Training of Drivers & Bus conductors
- Pre -service training for Army & Police etc.

See (appendix)

4) SAINT GADGE MAHARAJ CLEANLINESS CAMPAIGN

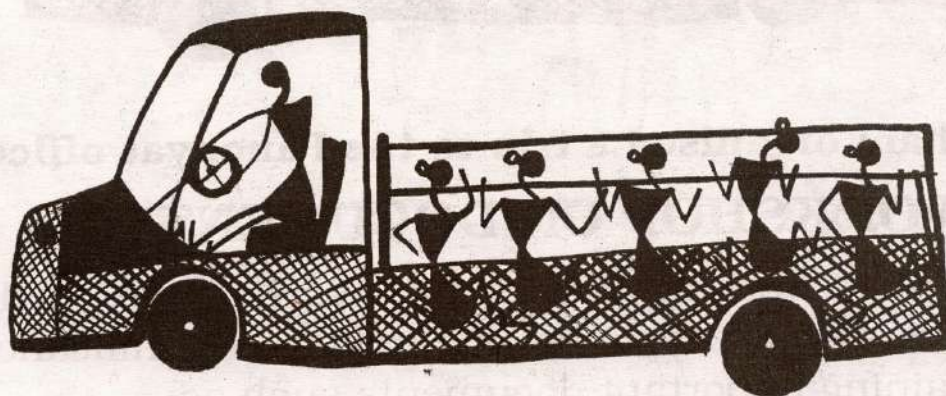

A Social worker giving a talks on SHG

- On October 2, the Birth Anniversary of Mahatma Gandhi, Lahani organized a cleanliness program in her village. Men, women, school children participated in creating awareness about the significance of cleanliness.
- The villagers took an unanimous decision of throwing natural waste such as garden & kitchen waste, cow dung etc. in a pit on the outskirts of the village.
- They separated plastic/glass/metal and other dry waste in the village, to be sold to scrap vendors.
- Thus, the villagers organised separation of dry & wet waste.

5) VISIT TO THE I.T.D.P

Lahani and her husband organized a trip of 40 men and women to the Integrated Tribal Development Project in Dahanu. The Project Officer and his staff explained the villagers about tribal development schemes.

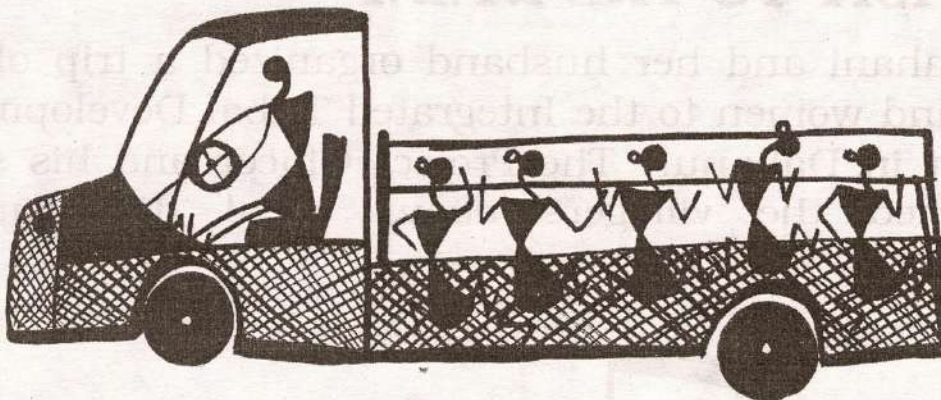

Lahani organized a trip to the ITDP

6) VISIT TO PANCHAYAT OFFICE.

A month later Lahani organized yet another trip for 40 to 50 villagers to the Panchayat Office in Dahanu. The Block Development Officer and his staff briefed the villagers about the programs implemented by the Panchayat Samiti (Block Level Office). These programs are :

- Distribution of bullocks & cart.
- Housing scheme
- Supply of seeds & agriculture implements
- Supply of oil & electric pumps
- Employment Guarantee Scheme etc.

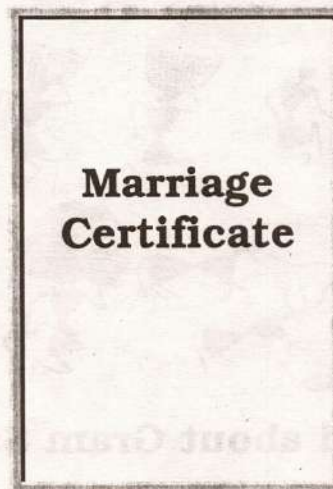
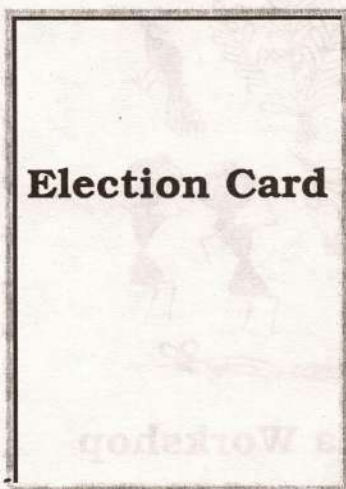
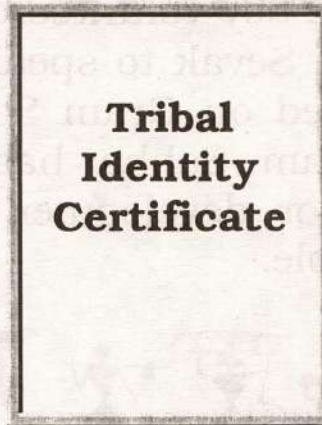
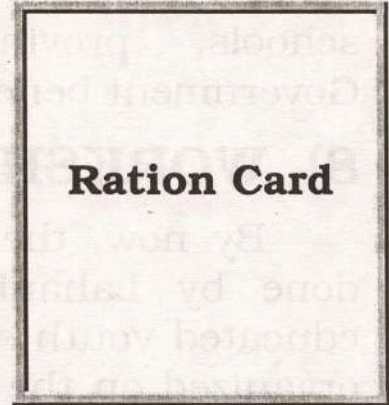
Lahani organised a trip to the Panchyat office

7) WORKSHOP ON DOCUMENTS

While working with the Warli tribe, Lahani discovered that people do not know the significance of maintaining important documents such as:

- Birth Certificate
- Marriage Certificate

- Death Certificate
- School Leaving Certificate
- Ration Card
- Identity Card given by the Election Commission

Lahani and her husband requested the headmaster of the local school to talk to her villagers about this issue. Mr Kelkar, the headmaster accepted the invitation and briefed the villagers on this topic. It was necessary for the villagers to know that the above documents were important for getting admission in schools, proving residential identity, receiving Government benefits etc.

8) WORKSHOP ON GRAM SABHA

By now, the villagers were happy with the work done by Lahani and her husband. One of the educated youth suggested that a workshop should be organized on the significance and role of Gram Sabha in development. The boy volunteered to take the lead. He invited the Gram Sevak to speak to the people. A film too was screened on Gram Sabha. The villagers learnt that the Gram Sabha has powers to plan, implement & monitor development programs in the village involving people.

Villagers excited about Gram Sabha Workshop

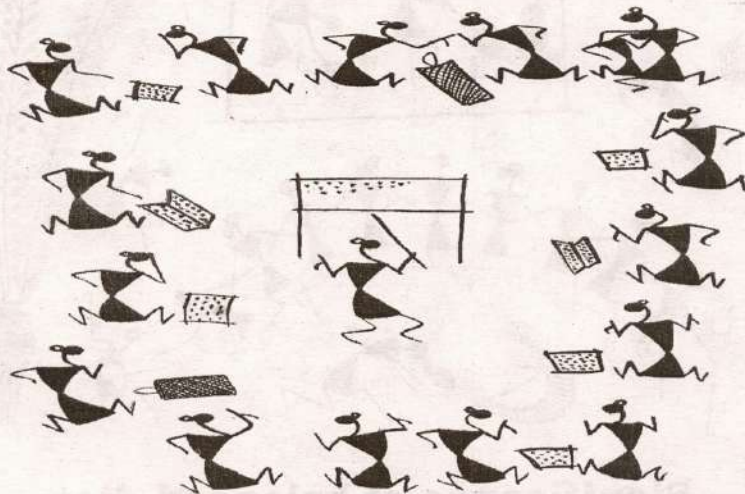
9) HEALTH CARE

Lahani was very pleased with her success, she praised the village people for their openness and eagerness to improve their quality of life. The people now knew how their Government worked, what schemes were available to help finances and education, the village was much cleaner since they collected the garbage in a pit. But Lahani realized, she needed to improve their personal health. People have to be healthy enough to make use of their knowledge.

Lahani made a list of topics, she wanted to teach in her village.

- Nutrition
- Immunization
- Personal Hygiene/Public Hygiene
- Alcohol
- Common Symptoms
- When to go to the PHC ?

Lahani called everyone, but made sure at least one woman of every household came to the big tree in front of the house of the village head.

Lahani giving a talk to village women

10) NUTRITION

This includes food handling, hygiene and meal planning. Lahani trained the women about different food types:

- Staple food like rice, chapati and bhakri give instant energy to work or to learn at school.
- Protein rich food like dal, milk, nuts, eggs, fish, chicken and mutton provide growth to the brain, bones and muscles.
- Vitamin and mineral rich food like vegetables and fruit are needed to maintain healthy blood, teeth, bones and eyesight.

Together they planned meals for every day of the week which consist of all three food groups.

Significance of balanced diet

She told them to wash their hands thoroughly before handling any food, she told them to keep raw eggs, chicken and mutton separate from cooked food and cook it very well to kill anything which can make them ill. Then she explained that for the same reasons it is much safer to drink boiled water, at least small children, pregnant women and sick people should be given boiled water only.

She told them to cover their food bowls and water jugs with a lid or cotton to avoid flies touching the food since they can bring diseases to the families. Eating the right food helps preventing illness and it helps a sick person getting better.

11) IMMUNIZATION

Lahani stressed the importance of giving injections and the polio drop to all village children, she knew many illnesses could be prevented. She explained how often to give these injections and the drop to safeguard their children. The PHC center had given her a chart to show them. The women learnt it is important to keep a record of every immunization given and to take them with them whenever they visit a nurse or a doctor.

A Malnourished child

Immunization Time Table (by the Indian Academy of Pediatrics)

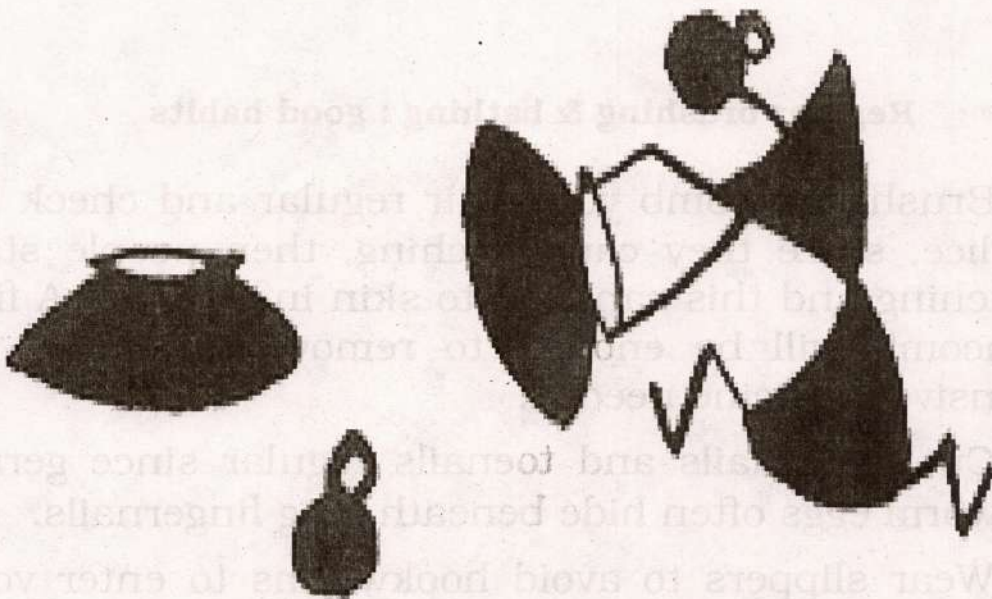
Birth	BCG Oral Polio Vaccine-1 st dose. Hepatitis B Vaccine-1 st dose.
6 weeks	DPT - 1 st dose Oral Polio Vaccine - 2 nd dose Hepatitis B vaccine - 2 nd dose
10 weeks	DPT - 2 nd dose Oral Polio Vaccine - 3 rd dose
14 weeks	DPT - 3 rd dose Oral polio Vaccine - 4 th dose
6-9 months	Oral Polio Vaccine - 5 th dose Hepatitis B Vaccine - 3 rd
9 months	Measles Vaccine
15-18 months	MMR (Measles, Mumps, Rubella) DTP - 1 st Booster dose Oral Polio Vaccine - 6 th dose
5 years	DTP - 2 nd Booster dose Oral Polio Vaccine - 7 th dose
10 years	TT (Tetanus) - 3 rd Booster dose Hepatitis B Vaccine - Booster dose
15-16 years	TT (Tetanus) - 4 th Booster dose

Lahani made sure every women got a TT injection, too

12) PERSONAL HYGIENE/PUBLIC HYGIENE

On another day Lahani explained the importance of personal and public hygiene, i.e. washing their hands regular, specially after urinating, emptying bowels, after handling animals, before and after handling raw meat and before eating. Washing hands prevents germs and worms from infected stools to reach the mouth of another person and infecting this person.

The plates and cups of people with TB, flu and diarrhoea should be cleaned in very hot water after use.

Lahani cleaning vessels

Regular teeth brushing after the meals keeps the teeth clean and therefore healthy.

Regular brushing & bathing : good habits

Brush and comb your hair regular and check for headlice, since they cause itching, then people start scratching and this can lead to skin infections. A fine toothcomb will be enough to remove head lice, no expensive medicine needed.

Cut fingernails and toenails regular since germs and worm eggs often hide beneath long fingernails.

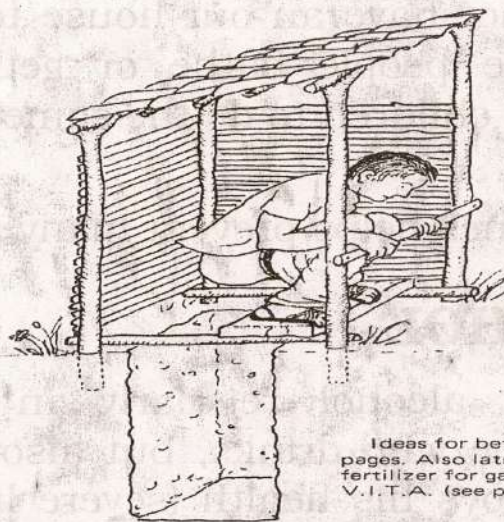
Wear slippers to avoid hookworms to enter your body through the soles of your feet, this will cause severe weakness (anaemia).

It is equally important to keep the village clean. Keep public water holes and wells clean, do not let get animals close to it. Lahani and the villagers decided to ask for Government funds for a hand water pump that would be the safest way to get clean water.

They learned to avoid stagnant water or at least cover it completely to prevent mosquito from breeding there. Lahani described, how mosquito nets can reduce the risk of getting malaria. The mosquitoes are spreading Malaria through their bites, therefore the best protection is avoiding mosquito bites.

She taught about public sanitation, they already had a garbage pit outside the village, away from the little river, but they needed to stop defecating near the river. She showed them a drawing of a simple outhouse toilet.

They decided to build a latrine as shown in the figure given below.

Ideas for betti
pages. Also latri
fertilizer for gar
V.I.T.A. (see p.

A sample Latrine

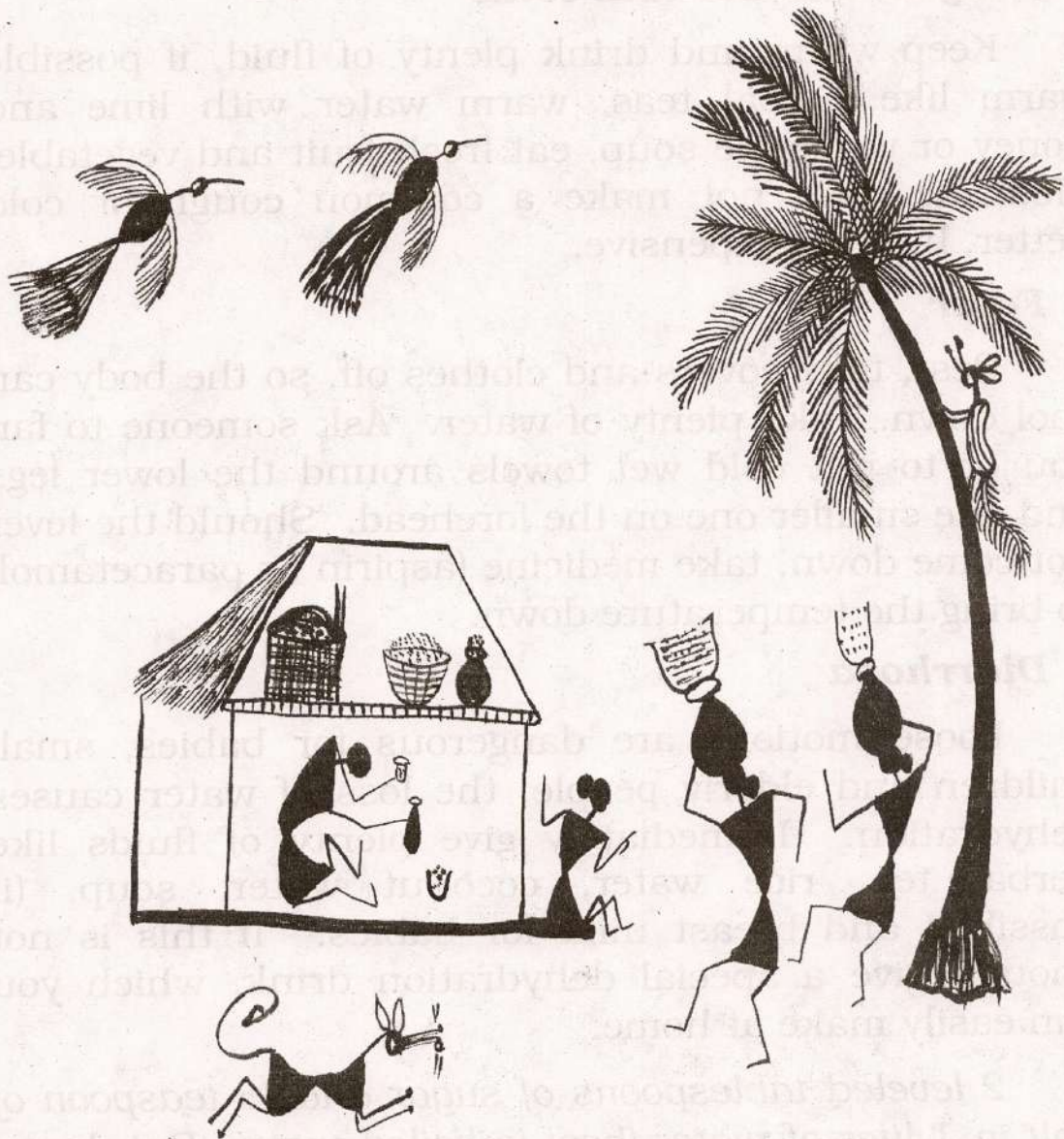
Brief Description of a out house latrine

- Build latrines (out house toilets) so that pigs and other animals cannot reach the human waste.
- The simple drawing given in the book will help a family build the same
- It helps to throw a little lime, dirt, or ashes in the hole after each use to reduce the smell & keep flies away
- Out house toilet should be built at least 20 to 40 meters form homes or the source of water
- If you do not have an out house toilet, go far away from whare people bathe or get grinking water. Teach your children to do the same
- Use of latrines helps prevent many sicknessess.

13) ALCOHOL

Drinking alcohol regularly in high quantities harms the one who drinks, but also his family. The drinker destroys his health (severe liver disease), but he also destroys the health of his family. Instead of spending the hard earned money on good fresh fruits and vegetables and on paper and pencils for school the money gets wasted on alcohol. But first the alcoholic

drinker has to see, that he has a problem with drinking, then the whole community will be able to help him to stop drinking.

Consuming excess alcohol is injurious to health

14) COMMON SYMPTOMS

Lahani and her husband had learned about basic symptoms of common illness and wanted to tell the villagers about it.

▪ **Coughs, sneezes and colds**

Keep warm and drink plenty of fluid, if possible warm like herbal teas, warm water with lime and honey or vegetable soup, eat fresh fruit and vegetable. Medicine dose not make a common cough or cold better, but it is expensive.

▪ **Fever**

Rest, take covers and clothes off, so the body can cool down. Take plenty of water. Ask someone to fan you or to put cold wet towels around the lower legs and one smaller one on the forehead. Should the fever not come down, take medicine (aspirin or paracetamol) to bring the temperature down.

▪ **Diarrhoea**

Loose motions are dangerous for babies, small children and elderly people, the loss of water causes dehydration. Immediately give plenty of fluids like herbal tea, rice water, coconut water, soup, (if possible) and breast milk for babies. If this is not enough give a special dehydration drink, which you can easily make at home:

2 leveled tablespoons of sugar and ½ teaspoon of salt in 1 liter of water (best is boiled water! But do not loose too much time if the patient is dehydrating!)

Try to give little food like mashed ripe banana, mashed rice or mashed potatos, giving food causes more loose stools at first, but it will help the child

recovering. If the person is also vomiting, give small sips every 5-10 min., but do not stop because it comes out again.

▪ **Cuts and small wounds**

First wash hands well with soap and boiled water, then wash the wound with soap and boiled water, since any dirt left in the wound causes infection. Just let it dry and heal on its own!

15) WHEN TO GO THE PHC OR THE LOCAL HOSPITAL ?

- Consistent cough or coughing up blood
- High fever for more than 4-5 days
- Person is too weak to stand up
- More than one convulsion (fit)
- Severe diarrhoea or vomiting that lasts longer than 1-2 days, when it is a small baby go within a few hours.
- Vomiting blood.
- Severe pain in stomach, but no diarrhoea or black stools.
- No passing of urine for one day or blood in urine.
- Bleeding during pregnancy.
- Swollen face or trouble seeing clear in late pregnancy.
- Broken water, but no onset of labour within 24 hours.

Later, Lahani organized a women's clinic. The ANM came regular to their village to check the immunization status, weight and height of the

children, she also inquired about the health of the pregnant and non pregnant women.

Every 6 months medical camps were held and every person, who wished so, could see the nurse and the doctor. The PHC held sterilization camps for women and men, who did not want any more children.

Lahani learnt about a NGO doing cataract operations (removal of opaque eye lens), which can restore the eyesight of many people. She organized one of these in her village and invited people from all neighbouring villages to come too.

16) IMPLEMENTATION OF GOVERNMENT SCHEMES.

- Village and block level Government Officers were pleased with the hard work of Lahani, her husband and the villagers.
- Slowly following schemes were implemented by the Integrated Tribal Development Project (I.T.D.P.) and Panchayat Samiti in Lahani's village.
 - Housing Scheme.
 - Installation of Hand Pump
 - Distribution of Goats
 - Bullock-Cart
 - Basketry Training Program under Nucleus Budget for women
 - Samaj Mandir
 - Tree Plantation
 - Distribution of Threshing Machines
 - Primary School
 - Veterinary Clinic

- Distribution of Buffaloes
- Distribution of high yielding variety seeds
- Immunization Camps
- Blood Donation Camps

17) IDEAL VILLAGE AWARD

Lahani receiving the Ideal Village Award

The Chief Executive officer of Thane District Zilla Parishad was happy about Lahani's contribution to the development of her village. He had received reports of the success of the village. The Zilla Parishad decided to declare Lahani's village as an ideal village. Lahani received a memento & a cash price of Rs.5000/- in recognition of her services to the village.

The villagers were extremely happy. They organised Gauri dance in the village to celebrate their success.

Villagers Performing Gauri dance

Appendix I Tribal Development Schemes

A) Educational Schemes

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
1.	Shasakiya Ashramshala Samuh Yojana (Government Ashramshala Scheme)	<p>i) Student should belong to a tribal community.</p> <p>ii) He/she should have completed 5 years on 31 July.</p> <p>iii) Birth certificate and father/mother's Affidavit</p> <p>iv) For admission, other than to standard I, one must have a leaving certificate of the previous school.</p> <p>v) For those who stay at the distance of one kilometer from the Ashram school, they will be admitted as non-residential students, while others will be admitted as residential students.</p> <p>vi) Scheduled tribes boys/girls will be given priority during admission. Also, girls who have failed will be readmitted if the seats are available.</p>	Head Master of the concerned school

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
2.	Adivasi Mula/Mulinche Shasakiya Vasatigruhe (Government Hostels for the Tribal Boys/Girls)	<p>i) Applicant should be tribal and resident of Maharashtra.</p> <p>ii) Seats are reserved accordingly: 65% for college students, 25% for junior college students, and 10% for college department.</p> <p>iii) Annual income of the parents of the applicant should be less than Rs. 24,000/- annual.</p> <p>iv) School leaving certificate, mark sheet, caste certificate, bonafied certificate, income certificate, and photo must be submitted along with the application. This should be done according to the given format before the closing date.</p>	Hostel Warden
3.	Scholarship for the Scheduled Tribes Students after the Board Exam (Government of India Scholarship)	<p>i) A Student must belong to a Scheduled Tribe.</p> <p>ii) ----</p> <p>iii) He should not be employed.</p> <p>iv) Only two boys from a family can avail to this scheme (but all girls are eligible for this scheme)</p> <p>v) The application must be done in given format.</p>	Project Officer of ITDP must be contacted through the college Principal

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
4.	Reimbursement of the exam and the tuition fees to the Scheduled Tribes students	i) He/she should belong to a Scheduled Tribe. ii) Application in given format should be sent to the concerned authority through the head of the institution. iii) Income statement of the parents from an authorized officer.	Concerned Project Officer, ITDP (through the college principal)
5.	Vidyaveetan Scheme for the Students of Vocational Training Institutions	i) He/she should be a tribal residing in Maharashtra. ii) Annual income of his/her parents should be less than Rs. 12,000/- iii) A Student must apply to the head of the institution along with the Income statement.	Principal of the Institute
6.	Encouragement allowance to check the drop-out rate amongst the tribal girls	i) A girl should belong to a tribal community. ii) She should be learning in between VII to X standard.	Principal of concerned school, Center Head, Project Officer of that particular area, ITDP

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
		<p>iii) In case she does not have a caste certificate, the caste certificate of her parents/ brother / sister or (sheticha 7/12 ch utara) will be considered valid. In case she does not have any of the above certificate, the caste certificate of the Sarpanch will be considered as valid.</p>	
7.	Sanugraha Anudaan Yojana (in case of sudden death of a tribal student)	<p>i) He/she should belong to a scheduled tribe. He should be a student either of Government School or Aided Ashram school</p> <p>ii) Enquiry Report by authorised officer to be submitted</p>	Principal of the school and Project Officer, ITDP
B) Schemes for Economic Development			
8.	Scheme to supply electric pump / oil pump to the farmers belonging to Scheduled Tribes	<p>i) An applicant must be a tribal residing in Maharashtra.</p> <p>ii) An applicant must have at least one and half to sixteen acres of agricultural land.</p> <p>iii) There should be availability of water at least for 6 months in river/ canal/ well.</p>	Project officer, ITDP Regional co-ordinator/sub-regional-Manager, Maharashtra Dy. Manager Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
9.	Kendravarti Arthasankalpa Yojana (Nucleus Budget)	iv) MSEB must have approved to provide electric supply. (in case there is no electric supply they will be provided oil pump) v) Contribution: till 10 acres Rs. 250/- and from 10 - 16 acres Rs. 500/- vi) -----	Project officer, ITDP
10	Self-employment Loan	i) The nature of the economic help, conditions of the schemes, etc will be decided by the committee according to the then situation of the project ii) The beneficiary must belong to a Scheduled Tribe. i) The applicant must belong to a scheduled tribe and must be a resident of Maharashtra state. ii) Applicant must be between 18 to 40years. iii) Annual income of the family of the applicant: Rs. 31,952/- for rural area and Rs. 42,412/- for the urban area.	Shabari Tribal Finance and Corporation, Nashik and Branch Offices.

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
		iv) The applicant must have license or specific eligibility, in case the business needs it. / v) License holder will have to submit letters of two tribal guarantors and 7/12 utara.	
11.	Scheme to start Driving Schools	i) A candidate must belong to a scheduled tribe. ii) Age 23-25 years, height at least 163cm, education: VII passed. iii) A candidate must be physically and mentally capable to work as a driver. iv) He must have a license and 2 years experience of heavy motor driving.	Related Project officer, ITDP
12.	Scheme of prior training for police and military services.	i) A candidate must belong to a tribal community. ii) He must meet all the criteria needed in those services. (i.e. police or military)	Related Project officer, ITDP.
13.	Economic Assistance to change a thatched roof of a tribal house to asbestos or Manglori tiles	i) A candidate must belong to a tribal community. ii) He must have a thatched roof house which belongs to him.	Block Development Officer and Social Welfare Officer, Z.P, through the gramsevak of concerned Gram Panchayat.

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
14.	Economic assistance for the backward class housing co-operative society scheme	<p>i) A member should belong to a scheduled tribe. (10% of the members should be economically backward)</p> <p>ii) A) Economically backward: a family whose annual income is maximum Rs. 25,000/- including all the sources of all the members of a family. B) ...</p> <p>iii) The society must be registered under the Maharashtra co-operative act.</p>	Related Project officer, ITDP
15.	Khavti Karja Yojana (Consumption Finance Scheme)	<p>i) A candidate must belong to a tribal community.</p> <p>ii) He should have repaid the loan taken from Khavti Karja Yojana.</p> <p>iii) He should be a Laborer tribal and have 7/12 Utara.</p>	Regional and sub-regional Manager of a related area, Tribal Development Corporation
16	Dhanyakosh Yojana (Navsanjeevan Yojaneantargat)		Related Dhanyakosh coordinating institution.

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
C) Other Schemes			
17.	Service scheme registration for the scheduled tribe candidates	<p>A candidate registering should belong to a scheduled tribe.</p> <p>He should apply in the given format along with birth and educational certificate along with other necessary documents.</p>	Project Officer of the related area, ITDP.
18.	Tribal Handicraft Exhibition	<p>An artist should belong to scheduled tribe.</p> <p>He should be ready to participate in exhibition.</p>	Project Officer of the related area, ITDP. Commissioner, Tribal Research and Training Institute, Pune
19.	Leadership and other training schemes to the tribal youths	<p>i) A trainee should be tribal.</p> <p>ii) He must have completed the required education.</p> <p>iii) The Project officer should forward his name to the institute.</p>	Project Officer of the related area, ITDP Commissioner, Tribal Research and Training Institute, Pune
20.	Scheme to check the certificate of Scheduled Tribe		Commissioner, Tribal Research and Training Institute, Pune Jt. Commissioner, of the Caste Certificate verification committee

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
D) Personal Beneficiary Schemes			
21.	Drip irrigation Scheme	i) Beneficiary should be a farmer belonging to a Scheduled Tribe. ii) The land should belong to him. iii) There should be an origin and availability of water.	Block Development Officer, Taluka Panchayat Samiti Adhikshak, Agriculture Officer, Zilla Parishad.
22.	Scheme to pull up the Scheduled Tribe farmer above the Poverty Line.	i) Beneficiary should be a farmer belonging to a scheduled tribe. ii) He should be in the category of Below Poverty Line. iii) Those farmers whose annual income is below Rs. 6,400/- they should get the financial assistance	Agricultural Department of Panchayat Samiti / Zilla Parishad
23.	Group supply of sheep and goats.	i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe. ii) A person Below Poverty Line must get these benefits.	Block Development Officer, Panchayat Samiti and Zilla Parishad
24.	Conservation of fishes in avarudh water.	i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe ii) --- iii) He should have sufficient knowledge about fishery.	District Fishery Development Officer

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
25.	Encouragement to production of food grains	<ul style="list-style-type: none"> i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe. ii) He should be a member of primary farmers Associations. iii) He should have taken Rs. 10,000/- as a loan for producing farm products after 1/4/1990. iv) He should have repaid the loan along with interest in time. v) He should be a member of tribal Cooperative Institute. 	Local Tribal Cooperative Institute
26.	Rural Housing Scheme	<ul style="list-style-type: none"> i) Beneficiary and his family must be residing in the area where this scheme is applicable. ii) The family must not be earning annually more than Rs. 32,000/-. iii) The beneficiary must not own a house. iv) ---- v) He must have a caste certificate given by a competent authority. 	District Rural Development Machinery Project Officer, ITDP

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
27.	Indira Aavaas Yojana	i) Beneficiary should belong to a Scheduled Tribe. ii) Beneficiary must have a Below Poverty Line card.	Group Development Officer, Panchayat Samiti. Project Supervisor, IRDM
28.	Complete Rural Employment Scheme	i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe. ii) He should be in need of employment. iii) Priority must be given to the poorest among the poor.	Grampanchayat/Taluka Panchayat Samiti/ Zilla Parishad.
29.	Sanyukta Van Vyavasthapani Joint Forest Management	i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe. ii) Beneficiary must have knowledge regarding planting. iii) He must have a liking for forest conservation.	Taluka/ Local forest Area, Forest Area
30.	Scheme to give Capital money to the literate, but unemployed	i) Beneficiary should belong to a Scheduled Tribe. ii) He must be at least VII passed. iii) A local person in the age group of 18- 50 years can get a capital of Rs. One lakh fifty thousand.	District Industrial Center

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
		iv Annual rate of interest is Rs. 10 for hundred rupees. This is the rate of interest for seven years. The repayment of the loan starts after three years.	
31.	Rural Cleanliness Programme	i) Beneficiary should belong to a scheduled tribe. ii) He must have a caste certificate, certified by a competent authority. iii) He must belong to Below poverty Line category.	Panchayat Samiti/ Zilla Parishad- Related Group Development Officer
32.	Maternity Benefits	i) A mother will get stipend of Rs. 800/-. This will limit to first three children. (2 living and 3 rd Pregnancy) ii) This stipend will be provided in form of Rs. 400/- as cash and balance in the form of medicines.	Medical Officer, Primary Health centre
33.	Attendance Stipend to female students (one rupee per day)	i) The girl student must belong to Scheduled Caste/Tribe and economically backward category. ii) She should have minimum 70% of attendance. iii) Her progress should be satisfactory.	School Head Master

Sr. No.	Scheme	Eligibility Criteria	Contact
34.	Navsanjeevan Yojana	<p>Health related Programme: To provide primary health care, pure water throughout the year in the area decided by the government, according to government criteria and to see that the local people keep getting all these facilities even in the rainy season when most of the areas are cut off from the other areas.</p> <p>i) Nutrition Related Programmes: to provide nutritious food to pregnant, lactating mothers and children through the medium of Anganwadis (pre-primary schools), also provide nutritious food to mal-nourished children to avoid child-death. And also to give nutritious food to school children through school.</p>	CEO. Zilla Parishad

Appendix – II

REFERENCES

- a) **Times article: TIME GLOBAL HEALTH 2005, nutritionist Vicky Alvarado, Honduras**
- b) **Infectious diseases and Immunization Sing, Prasad, Kumar, Suman (Immunization time table)**
- c) **Where there is no doctor, David Werner**
- d) **Tribal Development schemes, 2003, Tribal Development Department, Government of Maharashtra, Mantralaya, Mumbai**

निरामय जीवनमान- गोष्ट एका वारली मुलीची
(भाग-२)

लेखक

डॉ.निकोला पवार
एम.बी.बी.एस. पीएचडी. (जर्मनी),
डॉ.रॉबिन त्रिभुवन
एम.ए.एम.एस्सी.पीजीडीएम,पीएचडी

आदिवास संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११ ००१

२००७

◆ अनुक्रमणिका	37
◆ प्रस्तावना	38
◆ संदेश	39
◆ लेखकांचे मनोगत	40
१) अंगणवाडी सेविका म्हणून प्रशिक्षण	41
२) महिला स्वयंसहाय्यता बचत गटाची स्थापना (पतसंस्था)	43
३) शासकीय योजनांबाबत जागृकता अभियान	44
४) संत गाडगे महाराज स्वच्छता अभियान	45
५) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे भेट	46
६) पंचायत समिती कार्यालयास भेट तालुका (गट)	46
७) महत्वाच्या कागदपत्राचे महत्वाबाबती कार्यशाळा	47
८) ग्रामसभेची कार्यशाळा (ग्राम मंडळ)	49
९) आरोग्याची काळजी	49
१०) पोषण	51
११) लसीकरण	52
१२) खाजगी स्वास्थ्य/सामाजिक स्वास्थ्य	54
१३) अल्कहोल (दारु)	57
१४) सर्वसाधारण लक्षणे	57
१५) जेव्हा सार्वजनिक आरोग्य केंद्रात जावे लागते तेव्हा	58
१६) शासकीय योजनांची अंमलबजावणी	60
१७) आदर्श ग्राम पुरस्कार	61
१८) परिशिष्ट	63

संदेश

डॉ.विजयकुमार गावीत
मंत्री,
आदिवासी विकास,
महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय,
मुंबई

अतिदुर्गम भागातील आदिवासी जमातीपर्यंत पोहोचणे हे आदिवासी विकास विभागाचे प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे. आश्रमशाळा, जिल्हा परिषद शाळा तसेच एकात्मिक बाल विकास अंगणवाडी यांच्या माध्यमातून हे उद्दिष्ट्य साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. ह्या प्रयत्नातूनच आदिवासी विद्यार्थ्यांचे भवितव्य बदलण्यास अतिशय मदत झालेली आहे.

मला असा विश्वास वाटतो की, आयुष्य घडविण्यासाठी शिक्षण असते असे नाही तर आयुष्य हेच शिक्षण आहे. डॉ.निकोला पवार व डॉ.रॉबिन त्रिभुवन यांनी आरोग्यविषयक संदेश देण्यासाठी केलेला हा प्रयत्न अतिशय स्तुत्य आहे. मला खात्री वाटते की, ह्या पुस्तकाचे दोन्ही भाग आपल्या आश्रमशाळा, अंगणवाडी, जिल्हा परिषद शाळा व पंचायत राज संस्था यांना नक्कीच मार्गदर्शन ठरतील. माझ्या त्यांना हार्दिक शुभेच्छा

डॉ.विजयकुमार गावीत

प्रस्तावना

भारतातील आदिवासी लोकसंख्येच्या आकडेवारीत महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रात एकूण ४५ आदिवासी जमाती आहेत व त्यांची लोकसंख्या ८५.०७ लाख इतकी आहे. प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतःची बोलीभाषा आहे. स्थानिक भाषेहून बोलीभाषा वेगळी आहे. आदिवासी बोलीभाषेचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे त्याला स्वतंत्र लिपी अस्तित्वात नाही.

काही आदिवासी जमाती उदा.वारली (ठाणे महाराष्ट्र) सॉवरा (ओरिसा), राठवा (गुजरात), भिल्ल व गोंड (मध्यप्रदेश) यांनी चित्रकलेच्या माध्यमातून इतरांशी संवाद साधण्याचे प्रभावी साधन विकसित केले आहे. वारली चित्रांमधून कौटुंबिक जीवन, धर्म, संस्कृती, समाज यांचे ज्ञान नवदांपत्याला दिले जाते.

डॉ.निकोला पवार व डॉ.रॉबिन डी.त्रिभुवन यांनी वारली चित्रशैलीचा उपयोग आदिवासी समाजाला चांगले आरोग्य, प्रगतीचा संदेश व उन्नतीचे महत्व पटवून देण्यासाठी उत्तम प्रकारे केला आहे. मला आशा वाटते की, ह्या दोन भागातून आरोग्याचा व प्रगतीचा संदेश आदिवासीपर्यंत निश्चितपणे पोहोचेल.

वारली कलाकार माणकी वायेडा, शंकर चिपात, नथू देवू सुतार, पांडू राजड, किसना पासारी आणि रघुनाथ वांगड यांचेही मी आभार मानतो. त्यांनी या दोन्ही पुस्तकांसाठी अतिशय सुरेख रेखाचित्रे तयार केली.

ह्या शैक्षणिक उपक्रमास माझ्या हार्दिक शुभेच्छा

डॉ.शरद किनकर, भा.प्र.से.

आयुक्त,

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

महाराष्ट्र राज्य, पुणे ?

प्रस्तावना

हे प्रशिक्षण पुस्तक दुर्लक्षित, अशिक्षित आणि सामाजिकदृष्ट्या मागास अशा आदिवासी स्त्रियांना डोळयासमोर ठेवून आम्ही लिहिली आहे. चांगल्या आरोग्याचे दूत म्हणून, जे उपलब्ध आहे त्यानुसार निर्मिती करणे यावर आमचा विश्वास आहे आणि म्हणून चांगल्या आरोग्याचा संदेश वारली चित्रकलेद्वारे आदिवासीपर्यंत पोचविण्याचे ठरविले. आमचा संदेश जास्त प्रभावी आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकृत होण्यासाठी आम्ही लहानी - वारली मुलगी - हिच्या उदाहरणाचे स्पष्टीकरण वापरले आहे.

हे पुस्तक सर्वसामान्य स्तरावर काम करणारे कार्यकर्ते जसे ए.एन.एम., आय.सी.डी.एस. चे कार्यकर्ते, प्राथमिक शाळा शिक्षक, आश्रमशाळा व जिल्हा परिषदेच्या शाळांतील ८वी, ९वी व १०वी च्या वर्गातील विद्यार्थी, प्रौढ शिक्षण देणारे शिक्षक, शासकीय वसतिगृहांत राहणारे आदिवासी विद्यार्थी व आदिवासी भागांमध्ये काम करणाऱ्या बिगर-शासकीय संस्था इत्यादींना मोठ्या प्रमाणावर मदतपूर्ण ठरू शकेल.

आरोग्य दूत म्हणून आम्ही अशी प्रार्थना करतो आणि इच्छा करतो की, ही पुस्तिका देशातील सर्व आदिवासी गावे, विभाग आणि जिल्हयांमध्ये पोहोचेल, असा आमचा ठाम विश्वास आहे आणि प्रार्थना आहे की, आरोग्यमय जीवनाची ही छोटीशी ठिणगी अनेक आदिवासी कुटुंबामध्ये आशा जागृत करेल.

डॉ. निकोला पवार

एम्.बी.बी.एस., पी,एच्.डी.

डॉ. रॉबिन डी. त्रिभुवन

एमए,एमस्सी.पीजीडीएम.पीचडी

लहानीचा गांव

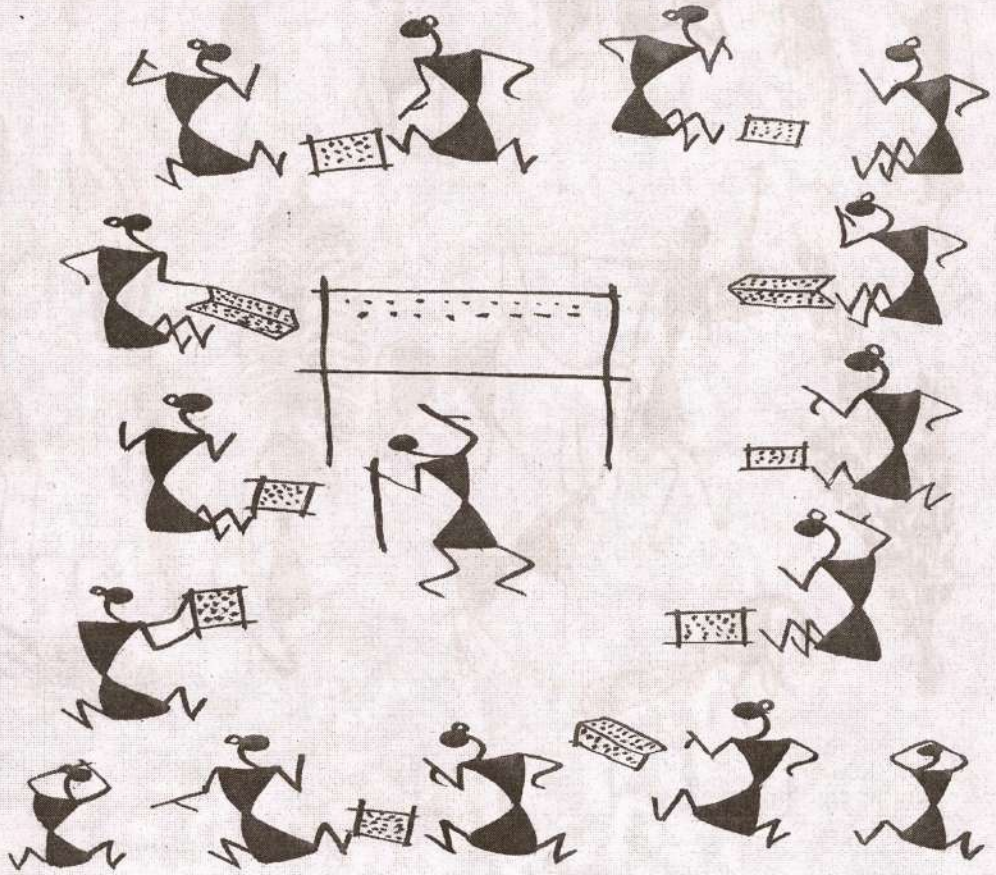

१) एकात्मिक बाल विकास कार्यक्रमांतर्गत अंगणवाडी सेविका प्रशिक्षण

जिल्हा मुख्यालयाच्या ठिकाणी लहानीला तीन महिन्यांचे अंगणवाडी सेविका प्रशिक्षण देण्यात आले. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (Dy. C.E.O.) एकात्मिक बाल विकास योजना यांनी हे प्रशिक्षण आयोजित केले होते.

लहानीला प्रामुख्याने पुढील विषयातील प्रशिक्षण देण्यात आले.

- १) मातृत्व आणि बाल आरोग्य
- २) पोषण / कुपोषण
- ३) लसीकरण
- ४) गर्भधारणा टाळण्यासाठी घ्यावयाची काळजी
- ५) सुखरूप बाळंतपण व गर्भपात
- ६) शासकीय आरोग्य तसेच पोषणाच्या योजना

लहानी अंगणवाडी सेविकाच्या प्रशिक्षणाकरिता जाताना

२) स्त्रियांच्या स्वयंसहायता गटाची स्थापना

प्रशिक्षण घेतल्यानंतर लहानील जणु काही स्फुरण चढले आणि तिचा अनुभव इतरही वारली स्त्रियांना सांगावा असे तिला वाटू लागले.

तिने तिच्या नवऱ्याबरोबर याविषयी चर्चा केली आणि गाव प्रमुखाच्या घरासमोर तारपा नृत्याचे आयोजन करण्याचे ठरविले.

लहानीने आयोजिलेले तारपा नृत्य

जवळजवळ २०० स्त्री पुरुष नृत्य बघायला जमले. लहानी व तिच्या नवऱ्याने या संधीचा फायदा घेऊन जमलेल्या स्त्री-पुरुषांशी चर्चा केली.

लहानीने तिचा अंगणवाडी सेविका प्रशिक्षणाचा अनुभव गावकऱ्यांना सांगितला.

तिच्या गावातील महिलांनी एकत्रित होण्याचे महत्त्व तिने समजावून सांगितले.

त्या रात्री ४० वारली महिलांनी स्वयं सहाय्यतागट तयार करण्याचे निश्चित केले.

त्या गटाला त्यांनी पालघट उत्कर्ष बचत गट असे नाव दिले. अर्थात स्त्रियांचा उत्कर्ष साधणारा.

प्रत्येक सभासदाकडून रुपये १०/- मासिक वर्गणी घेण्याचे त्यांनी ठरविले.

दुसऱ्या दिवशी लहानी स्थानिक बँकेत गेली आणि तिने बँकेतून ४० महिला सभासदांसाठी बँकेत खाते उघडण्यासाठी आवेदन पत्र आणले व खाते उघडले. तिने स्वतःचेही बँकेत खाते उघडले.

लहानीने पंचायत समितीकडून काही मदत मिळविण्यासाठी ग्राम सेवकाची भेट घेतली. तिला पंचायत समितीकडून रुपये १०,०००/- मिळाले.

हळूहळू पालघट उत्कर्ष बचत गट आर्थिक दृष्ट्या बलवान होवू लागला.

लहानीने स्वयंसेवी संस्थेमधील कार्यकर्त्याला बोलाविले. त्याने महिलांना स्वयं सहाय्यता गटाचे महत्त्व पटवून दिले.

शेजारच्या खेड्यात ही बातमी पसरली. तेथील २४ स्त्रियांनीसुद्धा स्वयं सहाय्यता गट स्थापन करण्याची इच्छा प्रकट केली.

लहानीने त्या महिलांचा नवीन महालक्ष्मी बचत गट सुरु केला.

३) शासकीय योजनांबाबत जागृती अभियान

आतापर्यंत लहानीचे सरकारी अधिकाऱ्यांबरोबर चांगले संबंध प्रस्थापित झाले होते.

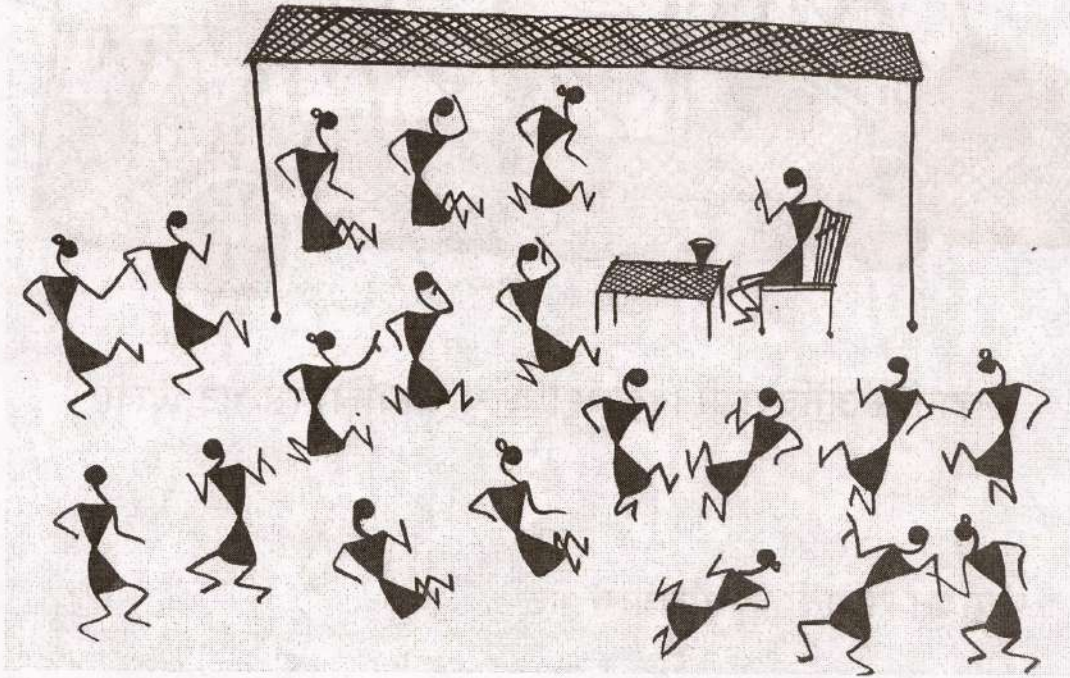
तिने अदिवासी विकास विभागातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची माहिती देणाऱ्या कार्यशाळांचे आयोजन तिच्या खेड्यातील वारली लोकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी केले. उदा.

➤ आश्रमशाळा

➤ वसतिगृह

- आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती
- तेल व विद्युत पंपाचे वितरण
- नृत्यस्पर्धा
- वारली चित्रकला स्पर्धा
- बसचे वाहनचालक (ड्रायव्हर) व बस वाहक (कंडक्टर) यांचे प्रशिक्षण
- सेवापूर्व प्रशिक्षण (सैन्य व पोलीस दलात जाणाऱ्या युवकांसाठी)

४) संत गाडगेमहाराज स्वच्छता अभियान

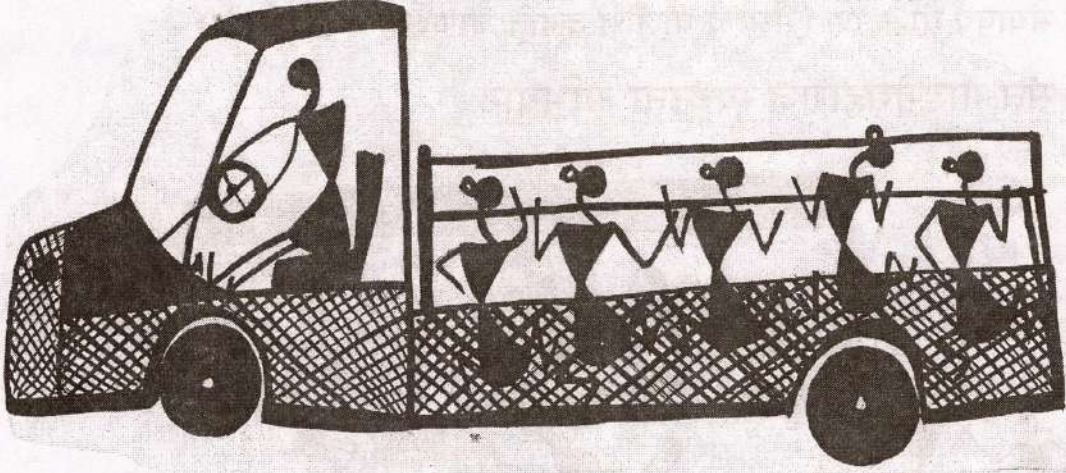
सामाजिक कार्यकर्ते स्वच्छतेबाबत सभा घेताना

२ ऑक्टोबर, गांधी जयंतीचे निमित्ताने लहानीने स्वच्छता अभियान कार्यक्रमाचे आयोजन केले. गावातील स्त्री पुरुष, शाळकरी मुले सर्वांनीच यात सहभाग घेतला व स्वच्छतेबद्दल जागृतीचे महत्त्व पटवून दिले.

गावातील सर्वांनीच एकमताने असा निश्चय केला की, गावातील नैसर्गिक कचरा उदा. स्वयंपाकघरातील व बगिच्यातील कचरा, शेण इत्यादी गावाबाहेरील मोठ्या खड्ड्यात टाकायचा.

५) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयास भेट

लहानी व तिच्या पतीने ४० स्त्री पुरुष गटांची एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प डहाणू कार्यालयास भेट दिली. प्रकल्प अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी त्यांना आदिवासी विकास योजनांबाबतची माहिती दिली.

लहानीने आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयास भेट दिली

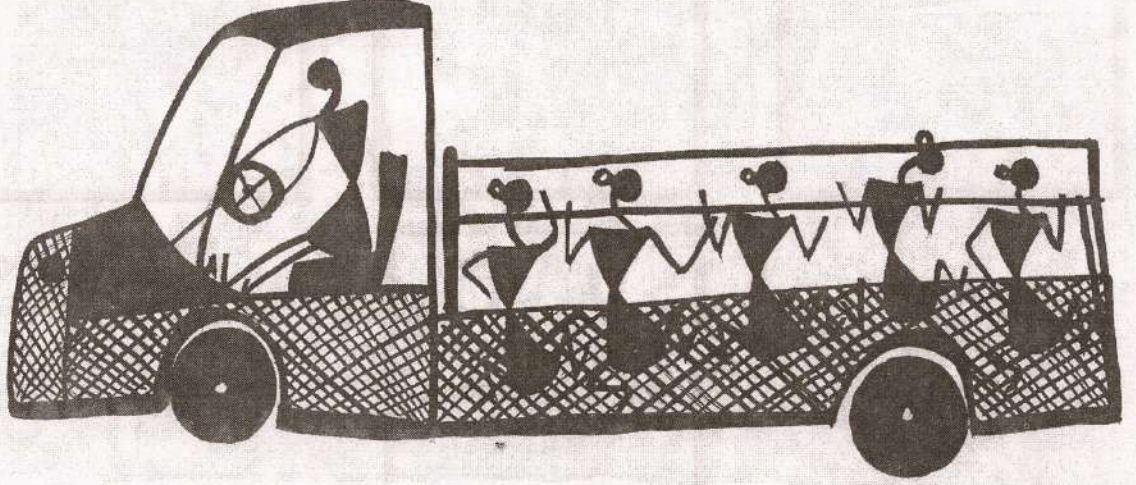
६) पंचायत समिती कार्यालयास भेट

एक महिन्यानंतर लहानी ४०-५० गावकऱ्यांसोबत पंचायत कार्यालय, डहाणू येथे गेली. गट विकास अधिकारी व त्यांचे कर्मचारी यांनी गावकऱ्यांना पंचायत समिती कार्यालयाकडून राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची माहिती दिली. उदा.

१. बैलगाड्यांचे वितरण
२. गृहयोजना
३. शेती अवजारे व बी-बियाणे पुरवठा

४. तेलपंप व वीजपंपाचा पुरवठा

५. रोजगार हमी योजना इ.

लहानीने पंचायत समिती कार्यालयास भेट दिली.

७) कागदपत्रांबाबत कार्यशाळा

वारली लोकांबरोबर काम करतांना लहानीच्या लक्षात आले की, लोकांना काही महत्वाच्या कागदपत्रांचे औचित्य नाही. उदा.

१) जन्म प्रमाणपत्र

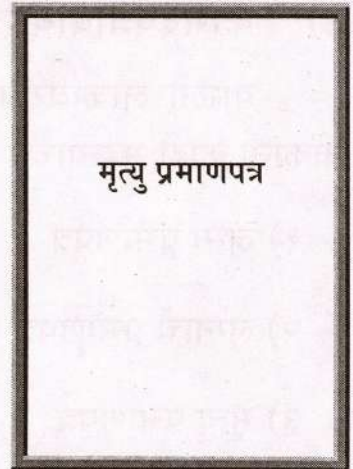
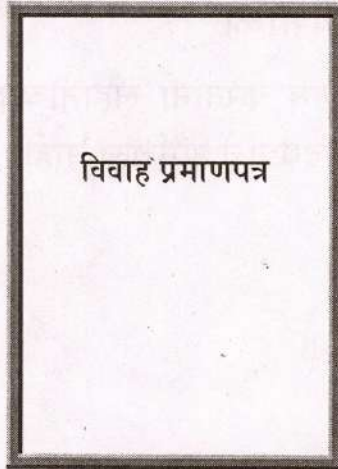
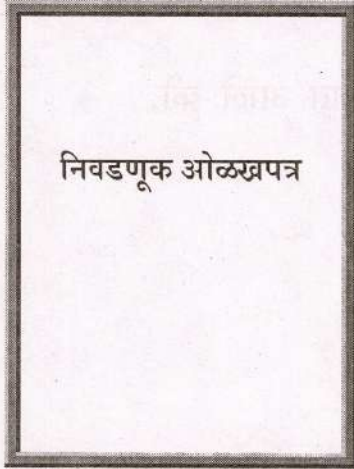
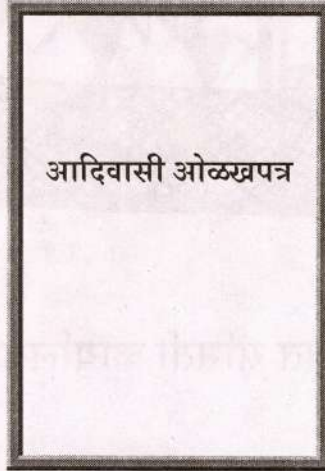
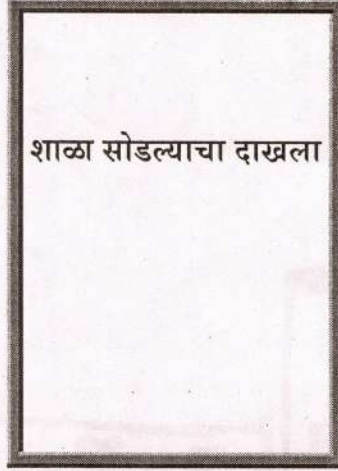
२) लग्नाचे प्रमाणपत्र

३) मृत्यु प्रमाणपत्र

४) शाळा सोडल्याचा दाखला

५) रेशन कार्ड

६) निवडणूक आयोगाने दिलेले ओळखपत्र

लहानी व तिच्या नवऱ्याने शाळेच्या मुख्याध्यापकांना या विषयावर गावकऱ्यांशी बोलण्याची विनंती केली. मुख्याध्यापक, श्री केळकर यांनी ती मान्य केली आणि त्यांनी गावकऱ्यांना या विषयी संपूर्ण माहिती दिली. शाळेत प्रवेश घेतांना, निवासाचा दाखला देतांना किंवा शासकीय

शाळेत प्रवेश घेतांना, निवासाचा दाखला देतांना किंवा शासकीय योजनांचा फायदा घेण्यासाठी गावकऱ्यांना या कागदपत्रांचे महत्त्व माहित असणे आवश्यक होते.

८) ग्रामसभेबाबत कार्यशाळा

लहानी व तिच्या नवऱ्याने केलेल्या कामावर गावकरी खुष होते. गावातील एका सुशिक्षित युवकाने आता असे सुचविले की विकास कार्यात ग्रामसभेचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यासाठी कार्यशाळा आयोजित करावी. याच युवकाने स्वतः पुढाकार घेवून ग्रामसेवकाला बोलाविले व ग्रामसेवकाचा गावातील लोकांशी संवाद साधला. ग्रामसभेचे चित्रीकरणही करण्यात आले. त्यातून ग्राम सभेला नियोजनात असलेले अधिकार व योजना साकारण्यासाठी त्यांचेकडे असलेले पाठबळ याबद्दल गावकऱ्यांना माहिती मिळाली.

लहानीचा गांव

९) आरोग्याची निगा

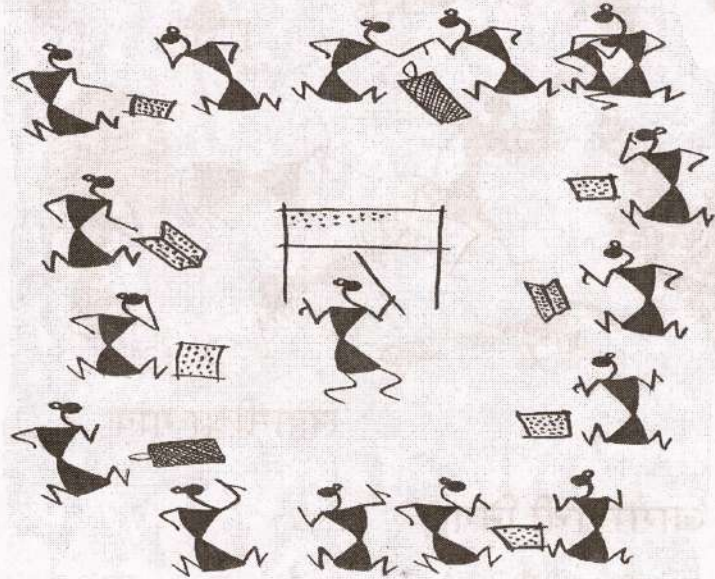
लहानीला मिळालेल्या यशाने ती अतिशय आनंदात होती. प्रगतीच्या वाटेवर सहभागी होताना गावकऱ्यांनी दाखवलेला उत्साह, त्यांना

वाटणारे कुतुहल व नवीन कल्पना अंगिकारण्याचा मोकळेपणा याबद्दल तिला कौतुक वाटत होते. गावकऱ्यांनाही आता सरकारचे काम कसे चालते, त्यांच्या आर्थिक व शैक्षणिक उन्नतीसाठी सरकार काय योजना राबवते याविषयी माहिती होती. पूर्वीपेक्षा आता गावात स्वच्छता होती कारण ते गावाबाहेरील मोकळ्या खड्ड्यात कुडाकचरा जमा करीत होते. परंतु लहानीच्या लक्षात आले की, आता वैयक्तिक आरोग्याकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे. लोकांच्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तर आरोग्य उत्तम असण्याची आवश्यकता आहे.

लहानीने विषयांची यादी तयार केली व त्यानुसार ती गावकऱ्यांना शिकवणार होती. उदा.

- १) पोषण
- २) लसीकरण
- ३) वैयक्तिक स्वच्छता / सामाजिक स्वच्छता
- ४) दारुबंदी
- ५) सर्वसाधारणपणे आढळणारी आजाराची लक्षणे
- ६) प्राथमिक आरोग्य केंद्रात कधी जायचे

लहानीने या विषयावर माहिती देण्यासाठी सगळ्यांना गावप्रमुख्राच्या घरासमोरील पारावर बोलाविले परंतु तिने ही खात्री करून घेतली की प्रत्येक घरातील एक तरी महिला यासाठी उपस्थित आहे.

लहानी वारली स्त्रियाशी बोलताना

१०) पोषण

यामध्ये अन्नाची हाताळणी, स्वच्छता, पोषक आहाराच्या योजना इत्यादी गोष्टींचा समावेश आहे. लहानीने गावातील महिलांना वेगवेगळ्या खाद्यप्रकारांची माहिती दिली. उदा.

- ◆ मुख्य अन्न भात, चपाती, भाकरी यांतून दिवसभाराची कामे करण्यासाठी किंवा अभ्यासासाठी तात्काळ उर्जा उपलब्ध होते.
- ◆ प्रथिनेयुक्त अन्न उदा. डाळी, दूध, दाणे, अंडी, मासळी, कोंबडी, मांस यामुळे मेंदूची वाढ होते. हाडे आणि शिरा बळकट होतात.
- ◆ जीवनसत्त्वे तसेच खनिजयुक्त अन्न उदा. भाज्या, फळे यांचेही पोषक अन्नात अतिशय महत्त्व आहे. त्यामुळे रक्त, दात, हाडे आणि दृष्टी यांचे पोषण होते.

सगळ्यांनी मिळून असे निश्चित केले की, आठवडयातून एक दिवस तरी हे तिनही अन्नपदार्थ असलेले आहार घ्यायचा.

चांगल्या पोषणाची लक्षणे

तिने त्यांना हे समजावून सांगितले की, जेवणापूर्वी हात स्वच्छ धूवून घ्यायला हवेत. तिने त्यांना हे सुध्दा समजावून सांगितले की, नासकी अंडी, कोंबडी किंवा मटन हे नेहमी शिजवलेल्या अन्नापासून दूर ठेवावे. अन्न निट शिजवावे अन्यथा त्यामुळे प्रकृतीला अपाय होऊ शकतो. पिण्याचे पाणी नेहमी उकळून घ्यावे. विशेषतः फक्त लहान मुले, गर्भवती स्त्रिया व आजारी व्यक्ती यांना उकळलेले पाणी पिण्यासाठी द्यावे.

पिण्याच्या पाण्याची भांडी नेहमी झाकणी अथवा कापडाने झाकून ठेवावी अन्यथा त्यात माश्या किंवा किड्यांमुळे रोगांचा प्रादुर्भाव होवू शकतो व संपूर्ण कुटुंबाचे आरोग्य धोक्यात येवू शकते. योग्य व पोषक आहार घेतल्याने आजारापासून बचाव होतो तसेच आजारी माणूस लवकर बरा होतो.

११) लसीकरण

लहानीला हे माहित होते की बरेचसे रोग हे लसीकरण केल्यास होत नाहीत. त्यामुळे तीने लहान मुलांना लसीकरण करण्यावर भर दिला. त्यांना वेळोवेळी इंजेक्शन देणे, पोलीओ डोस देणे याचे महत्त्व सांगितले. इंजेक्शन व डोस किती वेळा घ्यायचे हे सुध्दा समजावून सांगितले. प्राथमिक आरोग्य केंद्राकडून तिला तक्ता देण्यात आला. गावकरी स्त्रियांनाही हे लक्षात आले की प्रत्येक लसीकरणाचे वेळी डॉक्टर अथवा नर्सकडे जाताना मागील लसीकरणाची नोंद माहित असणे आवश्यक आहे.

कुपोषित मूल

लसीकरण वेळापत्रक (भारतीय बालरोगतज्ञ संघटनेनुसार)

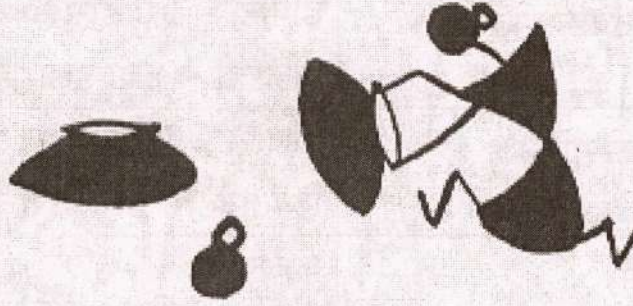
● जन्मतः	बीसीजी पोलीओ - १ ला डोस हिपॅटायटीस बी - १ ला डोस
● सहा आठवडयानंतर	डीपीटी - १ला डोस पोलीओ - २रा डोस हिपॅटायटीस बी - २रा डोस
● दहा आठवडयानंतर	डीपीटी - २रा डोस पोलीओ - ३रा डोस
● चौदा आठवडयानंतर	डीपीटी - ३रा डोस पोलीओ - ४था डोस
● सहा ते नऊ महिने	पोलीओ - ५वा डोस हिपॅटायटीस बी - ३रा डोस
● नऊ महिने	कांजण्या
● पंधरा ते अठरा महिने	एमएम्आर.(कांजण्या, गालगुंड, गोवर) डीपीटी-बुस्टर १ला डोस पोलीओ - ६वा डोस
● पांच वर्षे	डीपीटी-बुस्टर २रा डोस पोलीओ - ७वा डोस
● दहा वर्षे	टीटॅनस - ३रा बुस्टर डोस हिपॅटायटीस बी - बुस्टर डोस
● पंधरा-सोळा वर्षे	टीटॅनस - ४था बुस्टर डोस

गावातील प्रत्येक स्त्रीने टीटॅनसचे इंजेक्शन घेतलेले आहे याचीही लहानीने खात्री करून घेतली.

१२) वैयक्तिक आरोग्य / सामाजिक आरोग्य

दुसरे दिवशी लहानीने सर्वांना वैयक्तिक तसेच सामाजिक स्वच्छतेचे महत्त्व समजावून सांगितले. उदा. लघवी अथवा शौचास जावून आल्यानंतर, प्राण्यांना स्पर्श केल्यानंतर, कच्चे मांस स्पर्श करण्या आधी व नंतर, तसेच जेवण्यापूर्वी व नंतर प्रत्येक वेळी हात साबणाचा वापर करून पाण्याने स्वच्छ करायला हवेत. हात स्वच्छ धुतल्याने रोगजंतू अथवा जंताचा प्रादुर्भाव दुसऱ्या व्यक्तीला होत नाही.

क्षय, फ्ल्यू अथवा डायरीया झालेल्या व्यक्तींनी वापरलेल्या वस्तू जसे प्लेट अथवा कप, पेला गरम पाण्यात उकळून नंतरच वापरावेत.

लहानी भांडी घासताना

जेवणानंतर नियमित दात घासण्याने दात स्वच्छ व निरोगी राहतात.

नियमितपणे दात घासणे व आंघोळ करणे- आरोग्याच्या चांगल्या सवयी

केस नियमितपणे विंचरायला हवेत तसेच डोक्यात उवा होऊ देवू नयेत. उवांमुळे डोक्यात ख्राज सुटते व त्यामुळे डोक्यात जंतुंचा प्रादुर्भाव होतो. चांगल्या कंगव्याने केस विंचरल्यास डोक्यात उवा राहत नाही त्यासाठी महागडी औषधे वापरण्याची आवश्यकता नाही.

लांब वाढलेल्या नखांत जंताची अंडी अडकून राहतात त्यामुळे हात व पायाच्या बोटांची नखे नियमितपणे कापावीत.

पायात नेहमी पादत्राणे वापरावीत त्यामुळे कृमी तुमच्या टाचेतून शरीरात शिरण्याची शक्यता राहत नाही. कृमी शरीरात शिरल्यास ती रक्त शोषून घेते व व्यक्तिला अतिशय अशक्तपणा येतो (अॅनिमिया).

गावाची स्वच्छता राखणे अतिशय आवश्यक आहे. सार्वजनिक विहीरी स्वच्छ ठेवल्या पाहिजेत. प्राण्यांना विहीरीच्या जवळ जावू देऊ नये. लहानी आणि गावकऱ्यांनी ठरविले की, यासाठी सरकारी मदत मिळवायची आणि पाण्यासाठी हातपंप बसवायचा त्यामुळे सगळ्यांना स्वच्छ पाणी मिळेल.

साचवलेले/साठलेले पाणी वापरायला नको किंवा कमीत कमी ते इ- पाकलेले असावे त्यामुळे डासांचा प्रादुर्भाव होत नाही हे आता लोकांना कळायला लागले. लहानीने मच्छरदाण्या वापरल्याने मलेरीया कसा टाळता येईल हेही समजावून सांगितले. डासांच्या चावण्याने मलेरीया होतो त्यामुळे डास चावू नयेत अशी काळजी घेणे हेच उत्तम.

तीने सार्वजनिक स्वच्छतेबद्दलही लोकांना समजावून सांगितले. गांवातील कुडाकचरा टाकण्यासाठी त्यांनी गावाबाहेर खड्डा केला होताच परंतु नदीकाडी शौचास जाणेही योग्य नाही. त्यासाठी तिने घराजवळच / बाहेरच शोचकुप कसे करावे हे दाखविले.

बाजूच्या चित्रात दाखविल्याप्रमाणे शौचकुप तयार करुन घेण्याचे त्यांनी ठरविले.

शौचकुपाचा नमुना

परसाकडील शौचालयाबाबत थोडक्यात वर्णन

- परसाकडील शौचकुप बांधल्यामुळे डुक्कर किंवा तत्सम प्राणी यांचा वावर मानवी विष्टेकरिता होणार नाही.
- या पुस्तकातील चित्रामुळे कुटुंबांना अशाप्रकारे शौचकुप बांधकाम करण्यास मदत होईल.
- शौचालयाच्या खड्यात राख, लिंबू व कचरा टाकल्यामुळे दुर्गंधी व माशा कमी होतात.
- परसाकडील शौचकुप हे घरापासून कमीत कमी २० ते ४० मीटर अंतरावर व पाण्याची जेथे उपलब्धता असेल तेथे असावे.
- जर आपणाकडे अशाप्रकारच्या शौचकुपाची सोय उपलब्ध नसेल तर पिण्याचे पाणी व न्हाणीघर यापासून दूर असलेल्या ठिकाणी शौचास जावे व आपल्या मुलांनाही तसे सांगावे.
- शौचकुपाचा वापर करा व आजारपण टाळा.

१३) दारु

नियमितपणे खूप दारु पिणाऱ्या माणसाच्या शरीरावर परीणाम होतोच पण त्यांच्या कुटुंबियांनाही त्याचा त्रास होतो. दारु पिणारा स्वतःचे आरोग्य तर नष्ट करतोच (गंभीर स्वरूपाचे यकृत) परंतु कौटुंबिक सुखही नष्ट होते. मिळणाऱ्या पैशांचा उपयोग करून चांगली फळे व भाज्या आणणे किंवा मुलांना शाळेत पाठविण्यासाठी वहया पुस्तके विकत घेणे यासाठी करण्यापेक्षा तो पैसा दारु पिण्यासाठी घालविला जातो. यासाठी दारुडया व्यक्तिला दारुमुळे होणारे दुष्परिणाम कळायला हवेत तरच समाज त्यांना दारुपासून परावृत्त होण्यासाठी मदत करू शकेल.

दारुचे अतिसेवन आरोग्यास अपायकारक आहे.

१४) आजाराची लक्षणे

लहानी आणि तिचा नवरा यांनी सर्वसाधारणपणे आढळून येणाऱ्या आजारांच्या लक्षणांची माहिती करून घेतली आणि त्याची माहिती ते आता गावकऱ्यांना सांगणार होते.

➤ सर्दी पडसे व थंडीताप

उबदार कपडे वापरा, खूप पाणी अथवा द्रव पदार्थ प्यावे. शक्यतो गवती चहा किंवा गरम पाण्यात लिंबू व मध घ्यावे. किंवा भाज्यांचे सूप प्यावे. औषधामुळे सर्दी पडसे बरे होत नाही उलट ती महागडी असतात.

➤ ताप

ताप असतांना पडून रहा. अंगावरचे पांघरुण व कपडे काढून टाका. त्यामुळे शरीराचे तापमान कमी होईल. भरपूर पाणी प्या.

कुणालातरी वारा घालायला सांगा अथवा गार पाण्यात भिजवलेले टॉवेल डोक्याभोवती व तळपायावर ठेवावे. एवढ्या प्रयत्नानंतर जर ताप कमी झाला नाही तर ताप कमी होण्यासाठी औषध घ्यावे. (अॅस्पिरीन अथवा पॅरासिटॅमॉल)

➤ हागवण

लहान मुले, वृद्ध माणसे यांना अतिसार होणे फार धोक्याचे असते. जुलाबामुळे शरीरातील पाणी कमी होते. अशावेळी त्वरीत भरपूर पाणी, गवती चहा, भाताची पेज, नारळपाणी, सुप. (लहान बाळांना शक्यतो आईचे दूध) एवढा आहार पुरेसा नसल्यास विशेष आहार घरच्याघरीच तयार करता येईल.

दोन चमचे (टेबल स्पून) साखर व अर्धा चमचा मीठ एक लिटर उकळलेल्या पाण्यात ढवळावे व ते रुग्णाला थोडे थोडे द्यावे. परंतु रुग्णाला जर जास्त त्रास होत असेल तर वेळ दवडु नये.

एकजीव केलेली किलेली केळी, भात अथवा शिजवलेला बटाटा देण्याचा प्रयत्न करा. त्याने प्रथमतः जुलाब वाढतात परंतु रुग्णाला तरतरी येते.

त्या व्यक्तीला जुलाबाबरोबर उलटीही होत असल्यास थोडे थोडे मिश्रण दर पाच दहा मिनीटांनी द्यावे पण उलटी झाली तरी मिश्रण देणे थांबवू नये.

➤ किरकोळ जखमा व दुखापती

, प्रथमतः गरम पाणी व साबणाने हात स्वच्छ धुवावेत त्यानंतर जखमही गरम पाणी व साबणाने स्वच्छ धुवावी कारण जखमेत राहिलेल्या धुळ व मातीमुळे जंतुचा प्रादुर्भाव होऊ शकतो. जखम तशीच सुकु द्या. ती आपोआप बरी होईल.

१५) प्राथमिक आरोग्य केंद्रात अथवा स्थानिक इस्पितळात कधी जायचे

➤ सतत येणारा खोकला किंवा खोकल्यातून रक्त पडणे.

➤ चार पाच दिवसपर्यंत खूप ताप असणे.

- उभे राहण्या इतकीही शक्ती नसणे.
- एकापेक्षा जास्त वेळा फिट येणे.
- अतिसार, जुलाब, उलटी दोन दिवसांपेक्षा जास्त काळ असणे. लहान मुलं असल्यास काही तासातच दवाखान्यात जावे.
- उलटीतून रक्त पडणे.
- अतिसार नसतानाही पोट अतिशय दुखणे.
- संपूर्ण दिवसभरात एकदाही लघवी न होणे किंवा लघवीतून रक्त जाणे.
- गर्भारपणात रक्तस्राव होणे.
- चेहऱ्यावर सुज असणे किंवा गर्भारपणाच्या अखेरच्या दिवसांत त्रास होणे.
- बाळंतपणाचे वेळी पांढरे पाणी जाणे पण चोवीस तासांच्या आत प्रसुतीवेदना न होणे.

त्यानंतर लहानीने स्त्रियांसाठी एका आरोग्य केंद्राची सोय केली. तेथे नियमितपणे एक आरोग्य सेविका येत असे. ती लसीकरण, लहान मुलांचे वजन, उंची यांची तपासणी नियमित करित असे. गर्भवती स्त्रिया व इतरही स्त्रियांच्या आरोग्याची चौकशी करित असे.

दर सहा महिन्यांनी गावांत आरोग्य शिबिर (मेडिकल कॅम्प) घेतले जात असे व त्या ठिकाणी डॉक्टर व नर्सला कुणीही भेटू शकत असे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्रातर्फे पुरुष व स्त्रियांसाठी (ज्यांना यापुढे मुल नको अशा) नसबंदी शिबिर आयोजित करण्यात आले.

डोळ्यातील मोतिबिंदूची शस्त्रक्रिया करणाऱ्या एका स्वयंसेवी संस्थेची माहिती लहानीला मिळाली. शस्त्रक्रियेनंतर मोतिबिंदूच्या रुग्णांची दृष्टी परत येवू शकते. लहानीने तिच्या गावात शस्त्रक्रिया शिबिर आयोजित केले. शेजारच्या गावातल्या लोकांनाही तिने याचा फायदा घेण्यास बोलाविले.

१६) सरकारी योजना राबविणे

गावातील तसेच गट विकास सरकारी अधिकारी लहानी व तिच्या नवऱ्याच्या कामाने खुष होते. गावकरीही त्यांच्या कामात सहभागी असल्याने त्यांच्या गावात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प तसेच पंचायत समिती यांचे मार्फत अनेक योजना राबविण्यात आल्या.

- गृहबांधणी योजना
- हातपंप बसविणे
- शेळी वाटप
- बैलगाडी वाटप
- न्युविलअस बजेटअंतर्गत महिलांसाठी टोपल्या बनविण्याचे प्रशिक्षण
- समाजमंदीर
- वृक्षारोपण
- खुरपणी यंत्रांचे वाटप
- प्राथमिक शाळा
- गुरांचा दवाखाना
- म्हशींचे वाटप
- जास्त उत्पादन देणारी बी-बियाणे वाटप
- लसीकरण शिबीर
- रक्तादाब शिबीर

१७) आदर्श ग्राम पुरस्कार

लहानी आदर्श ग्रामपुरस्कार स्विकारताना

मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, ठाणे हे लहानीचा विकासामधील योगदानामुळे अतिशय खूष झाले. त्यांच्याकडे लहानीच्या गांवाच्या यशाबाबतची माहिती मिळाली. जिल्हा परिषदने लहानीच्या गांवाला आदर्श ग्राम पुरस्कार जाहीर केला . लहानीला त्याबद्दल प्रमाणपत्र व रु.५०००/- चे रोख बक्षिस देण्यात आले.

गावकन्यांचा गौरी नाच

परिशिष्ट-३

आदिवासी विकास योजना

अ) शैक्षणिक विकासाच्या योजना

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
१)	शासकीय आश्रमशाळा समूह योजना	१) विद्यार्थी आदिवासी समाजाचा असावा. २) मुला-मुलीस ३३ जुलैला ५ वर्षे पूर्ण असावीत. ३) जन्मतारखेचा दाखला आणि वडिल/आईचे प्रतिज्ञापत्र असावे.	संबंधित आश्रमशाळेचे मुख्याध्यापक
२)	आदिवासी मुला/मुलींची शासकिय वसतीगृहे	अर्जदार आदिवासी व महाराष्ट्राचा रहिवाशी असावा. (इतर प्रवर्गाना विहित प्रमाणानुसार प्रवेश)	संबंधित वसतीगृहाचे गृहपाल

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
३)	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शालांत प्ररिक्षोत्तर शिष्यवृत्ती (भारत सरकार शिष्यवृत्ती)	<p>१) विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.</p> <p>२) पालकांचे वार्षिक उत्पन्न असलेल्या रु. ४९,०००/- वार्षिक उत्पन्नापर्यंत. पूर्ण विद्यावेतन रु. ६५,२९०/- वार्षिक उत्पन्न असलेल्या वैदयकिय व अभियांत्रिकी गटातील अभ्यासक्रम करत असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी पूर्ण विद्यावेतन तसेच तांत्रिक, आयुर्वेद, होमिओपॅथी, इ. ११वी, १२वी व पदवी प्रथम वर्ष अभ्यासक्रम करत असलेल्या विद्यार्थ्यांना ५०% विद्यावेतन.</p> <p>३) नोकरी करीत नसावा.</p>	<p>संबंधित प्राचार्यामार्फत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.</p> <p>महाविद्यालयाच्या प्रकल्पअधिकारी, आदिवासी विकास प्रकल्प.</p>

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
४)	अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क, परिक्षा शुल्काची प्रतिपूर्ती करणे.	<p>४) एकाच कुटुंबातील फक्त दोन मुलांना (परंतु सर्व मुली लाभ मिळण्यास पात्र)</p> <p>५) विहित नमुन्यात अर्ज केलेला असावा.</p> <p>१) विद्यार्थी / विद्यार्थिनी आदिवासी असले पाहिजे.</p> <p>२) शिक्षण संस्था प्रमुखामार्फत विहित नमुन्यात प्रस्ताव संबंधित अधिकाऱ्यांकडे पाठविला पाहिजे.</p> <p>३) पालकांच्या उत्पन्नाचा सक्षम अधिकाऱ्याचा दाखला.</p>	कनिष्ठ व महाविद्यालयीन प्राचार्यांमार्फत संबंधित प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
५)	औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन योजना	<p>१) विद्यार्थी आदिवासी व महाराष्ट्राचा रहिवासी असावा.</p>	संबंधित औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांचे प्राचार्य.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
		<p>२) पालकांचे वार्षिक उत्पन्न रु. १२,०००/- पेक्षा कमी असावे.</p> <p>३) विद्यार्थ्यांने संबंधित संस्थाप्रमुखांकडे उत्पन्नाच्या दाखल्यासह अर्ज केला पाहिजे.</p>	
६)	आदिवासी मुलींमधील गळती थांबविण्यासाठी प्रोत्साहन भत्ता	<p>१) मुलगी आदिवासी समाजाची असावी.</p> <p>२) इ. ७वी ते १०वी पर्यंतच्या वर्गातील असावी.</p>	त्या-त्या शाळेचे मुख्याध्यापक, केंद्रप्रमुख, त्या-त्या क्षेत्राचे अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
७)	आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आकस्मित मृत्यु झाल्यानंतर सानुग्रह अनुदान योजना	<p>१) विद्यार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा. तो शासकिय किंवा अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थी असावा.</p> <p>२) घटनेचा रीतसर पंचनामा व संबंधित यंत्रणेकडून चौकशी झालेली असावी.</p>	संबंधित शाळेचे मुख्याध्यापक व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
८)	अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना वीजपंप/तेलपंप पुरवठा योजना.	<p>ब) आर्थिक उन्नतीच्या योजना</p> <p>१) अर्जदार आदिवासी आणि महाराष्ट्राचा रहिवाशी असावा.</p> <p>२) अर्जदाराजवळ स्वतःची दीड ते सोळा एकर मर्यादित शेतजमीन असावी.</p>	<p>संबंधित प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प. प्रादेशिक व्यवस्थापक/ उपप्रादेशिक व्यवस्थापक महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ.</p>
९)	केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प योजना (न्युक्लिअस बजेट)	३) नदी, नाला, विहीरमध्ये कमीत कमी ६ महिने पाणी उपलब्ध असावे.	<p>संबंधित प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.</p>
१०)	स्वयंरोजगारासाठी योजना	१) प्रत्येक प्रकल्पातील परिस्थितीनुसार राबविण्यात येणाऱ्या योजनांच्या अटी, अर्थसहाय्याचे स्वरूप इत्यादीचे निर्देश समितीद्वारा निश्चित करण्यात येते.	<p>शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित, नाशिक व शाखा कार्यालये.</p>

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
		<p>१) अर्जदार अनुसूचित जमातीचा व महाराष्ट्र राज्याचा रहिवाशी असावा.</p> <p>२) अर्जदाराचे वय १८ ते ४० वर्षे मर्यादित असावे.</p> <p>३) अर्जदाराचे वार्षिक कौटुंबिक उत्पन्न रु. ३१,९५२/- ग्रामीण भागासाठी व रु. ४२,४१२/- शहरी भागासाठी कमाल मर्यादित असावे</p> <p>४) ज्या व्यवसायांना परवाना / विशिष्ट पात्रता आवश्यक असेल तो आवश्यक परवाना व विशिष्ट पात्रता असावी.</p>	
११)	मोटार वाहनचालक प्रशिक्षण केंद्र योजना	<p>१) उमेदवार आदिवासी असावा.</p> <p>२) वय २३ ते २५ वर्षे, उंची किमान १६३ सेंमी, शिक्षण ७ वी उत्तीर्ण</p>	संबंधित प्रकल्प अधिकार, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
१३)	अनुसूचित घरावरील मंगलोरी कौले किंवा टाकण्यासाठी अर्थसहाय्य	१) संबंधित व्यक्ती आदिवासी समाजाचा असावा. २) स्वतःचे गवतीछपराचे घर असावे.	संबंधित ग्रामसेवकामार्फत अधिकारी व अधिकारी जिल्हापरिषद. ग्रामपंचायतीचे गटविकास समाजकल्याण
१४)	मागासवर्गीयांच्या गृहनिर्माण संस्थांना योजना	१) सभासद अनुसूचित जमातीचा असावा. (एकूण सभासद संख्येच्या १०% सदस्य आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलघटकातील असतील) २) अ. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी कुटुंबाचे सर्व मार्गानी मिळणारे वार्षिक उत्पन्न मर्यादा कमाल रु. २५,०००/- ब. अल्प उत्पन्न गटातील सदस्यांच्या कुटुंबाचे सर्व मार्गानी मिळणारे वार्षिक उत्पन्न मर्यादा कमाल रु. २५,००१ ते ५०,०००/-	संबंधित क्षेत्राचे प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
३२)	पोलीस व लष्कर भरतीपूर्व प्रशिक्षण योजना	<p>३) उमेदवार शरिरीक व मानसिकदृष्ट्या वाहनचालकाचे काम करण्यास सक्षम असावा.</p> <p>४) अवजड वाहन चालविण्याचा परवाना व कमीत कमी दोन वर्षांचा अवजड वाहन चालविण्याचा अनुभव.</p>	<p>संबंधित एकात्मिक प्रकल्प.</p> <p>प्रकल्प आदिवासी विकास अधिकारी,</p>

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
१५)	खावटी कर्ज योजना (नवसंजीवन योजनेतर्गत)	<p>३) संस्था महाराष्ट्र सहकारी कायद्यातर्गत पंजीबद्ध असली पाहिजे.</p> <p>१) आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेचा कास्तकारी सभासद असणे आवश्यक आहे.</p> <p>२) खावटी कर्ज योजनेतून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड केलेली असावी.</p> <p>३) कास्तकार आदिवासी असावा व त्याच्याकडे ७/१२ उतारा असणे आवश्यक आहे.</p>	<p>संबंधित क्षेत्राचे उपप्रादेशिक व प्रादेशिक व्यवस्थापक, आदिवासी विकास महामंडळ.</p> <p>सचिव, आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्था.</p>

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
१६)	धान्यकोष योजना (नवसंजिवन योजनेतर्गत)	-----	संबंधित धान्यकोष व्यवस्थापन संस्था. धान्यकोष स्थापनेकरीता संबंधित प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.
क) इतर योजना			
१७)	अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारां साठी सेवायोजना नोंदणी	१) नाव नोंदविणारा उमेदवार अनुसूचित जमातीचा असावा. २) त्याने विहित नमुन्यात जन्मतारखेचा दाखला, शैक्षणिक पात्रतेचे प्रमाणपत्र इत्यादी आवश्यक कागदपत्रांसह अर्ज केला पाहिजे.	संबंधित क्षेत्राचे प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
१८)	आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन	१) हस्तकलाकार आदिवासी असला पाहिजे. २) प्रदर्शनात भाग घेण्याची तयारी असावी.	संबंधित क्षेत्राचे प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प. आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.
१९)	आदिवासी युवकांकरिता नेतृत्व प्रशिक्षण व स्पर्धापूर्व प्रशिक्षण योजना	१) प्रशिक्षणार्थी आदिवासी असावा. २) प्रशिक्षणार्थी आवश्यक ते शिक्षण झालेले असावे. ३) प्रशिक्षणार्थीचे नाव प्रकल्प अधिकार्यांनी संस्थेकडे पाठविलेले असावे.	संबंधित क्षेत्राचे प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प. आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
२०)	अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी योजना	-----	आयुक्त, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे. संबंधित विभागाच्या जात प्रमाणपत्र पडताळणी समितीचे उपसंचालक.
ड) वैयक्तिक लाभाच्या योजना (आदिवासी उपयोजना)			
२१)	तुषार टिबकसिंचन योजना	१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीतील शेतकरी असावा. २) स्वतःची जमीन असावी. ३) पाण्याचे स्रोत व पाण्याची उपलब्धता असावी.	गटविकास अधिकारी, तालुका पंचायत समिती. अधिक्षक, कृषी अधिकारी, जिल्हा परिषद.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
२२)	आदिवासी शेतकऱ्यांना दारिद्र्य रेषेवर आणण्यासाठी पॅकेज योजना	<p>१) लाभधारक हा अनुसूचित जमातीचा शेतकरी असावा.</p> <p>२) दारिद्र्य रेषेखालील असावा.</p> <p>३) ज्या आदिवासी शेतकऱ्याचे वार्षिक उत्पन्न रु. ६,४००/- पर्यंत आहे, त्यांना अर्थसहाय्य देय आहे</p>	पंचायत समिती / जिल्हा परिषद मधील कृषी विभाग.
२३)	शेळ्यामेंढ्यांचा गटपुरवठा करणे.	<p>१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.</p> <p>२) दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थी असावा.</p>	गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद अंतर्गत गटविकास अधिकारी.
२४)	अवरुद्ध पाण्यात मत्स्य संवर्धन करणे	<p>१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.</p> <p>२) लाभार्थी त्या लाभक्षेत्रातील असावा.</p> <p>३) मच्छिमारीचे त्याला ज्ञान उपजत असावे.</p>	जिल्हा मत्स्यव्यवसाय विकास अधिकारी.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
२५)	पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना	<p>१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.</p> <p>२) प्राथमिक कृषी पतसंस्थेचा सभासद असावा.</p> <p>३) १/४/९० नंतर रु. १०,०००/-पर्यंत पीककर्ज घेतलेले सभासद</p> <p>४) संपूर्ण व्याजासह ठराविक काळात परतफेड केलेली असावी.</p> <p>५) आदिवासी सहकारी संस्थेचा सभासद असावा</p>	जिल्हा उपनिबंधक सहाकारी संस्था. स्थानिक आदिवासी सहकारी संस्था.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
२६)	ग्रामीण निवारा योजना	<p>१) लाभधारक कुटुंब हे योजनेच्या लाभक्षेत्रात वास्तव करणारे असावेत.</p> <p>२) कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ३२,०००/- पेक्षा जास्त नसावे.</p> <p>३) लाभधारक कुटुंबाच्या मालकीचे घर असू नये.</p> <p>४) अनुसूचित जमाती संवर्गातील लाभार्थी कुटुंबास सहभागाची रक्कम भरण्याची आवश्यकता नाही.</p> <p>५) सक्षम प्राधिकार्याने दिलेला जातीचा दाखला.</p>	जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा. प्रकल्प अधिकारी, एकाल्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
२७)	इंदिरा आवास योजना	१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा. २) लाभार्थी दारिद्र्यरेषेखालील कार्डधारक असावा.	गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती. प्रकल्प संचालक, एकात्मिक ग्रामीण विकास यंत्रणा.
२८)	संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना	१) लाभार्थी अनुसूचित जमाती संवर्गातील असावा. २) रोजगाराची गरज असलेली व्यक्ती. ३) गरीबातील गरीब लाभार्थीस प्रथम प्राधान्य.	ग्रामपंचायत/तालुका समिती/ जिल्हा परिषद. पंचायत
२९)	संयुक्त वन व्यवस्थापन	१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा. २) लाभार्थीस वनीकरण व रोपांची लागवड या विषयीचे ज्ञान असावे. ३) वनसंवर्धनाची आवड असावी.	तालुका / स्थानिक स्तरावरील वनक्षेत्रपा, वनविभाग.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
३०)	सुशिक्षित बेरोजगारांना भांडवलसाठी अर्थसहाय्य.	<p>१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा</p> <p>२) किमान शैक्षणिक पात्रता इ. ७वी पास असावा.</p> <p>३) वय वर्षे १८ ते ५० वयोगटातील स्थानिक व्यक्ती रु. १.५० लाखापर्यंत बीजभांडवल मिळण्यास पात्र.</p> <p>४) दरसाल दरशेकडा रु. १०/- एवढ्या व्याजदराने सात वर्षांच्या कालावधीसाठी अल्पव्याजी कर्ज देण्यात येते. कर्ज दिल्यापासून तिसऱ्या वर्षात कर्जाची वसूली सुरु होते.</p>	जिल्हा उद्योगकेंद्र

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
३१)	ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम	<p>१) लाभार्थी अनुसूचित जमातीचा असावा.</p> <p>२) प्राधिकृत केलेल्या यंत्रणेकडून जातीचा दाखला.</p> <p>३) दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थी.</p>	पंचायत समिती / जिल्हा परिषद - संबंधित गटविकास अधिकारी
३२)	मातृत्व अनुदान	<p>१) मातेला दयावयाचे रु. ८००/- इतके अनुदान ३ जीवंत अपत्यापर्यंत (२ जीवंत अपत्ये व सद्या गरोदर) मर्यादित राहिल.</p> <p>२) सदरचे अनुदान रु. ४००/- रोखीने व रुपये ४००/- औषधाच्या स्वरूपात देण्यात येईल.</p>	वैद्यकीय अधिकारी, शासकीय रुग्णालय.

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
३३)	मुलींना उपस्थिती भत्ता (एकदिवसाला रु. १/- याप्रमाणे)	<p>१) विद्यार्थिनी अनुसूचित जाती/जमाती व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलघटकातील असली पाहिजे</p> <p>२) मुलींची उपस्थिती ७०% असणे आवश्यक आहे.</p> <p>३) प्रगती समाधानकारक असावी.</p>	संबंधित शाळेचे मुख्याध्यापक
३४)	नवसंजिवन योजना	<p>१) आरोग्यविषयक कार्यक्रम :- आदिवासी उपयोजनाक्षेत्रात, शासनाने निश्चित केलेल्या निकषाप्रमाणे निवडलेल्या भागातील रहिवाशांना वर्षभर आरोग्याच्या प्राथमिक सुविधा पुरविणे, पिण्याचे शुद्ध व पुरेसे पाणी पुरविणे, पावसाळ्यात संपर्क तुटल्यानंतर वरील सोयी उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था करणे.</p>	

अ.क्र.	योजना	पात्रतेच्या अटी	संपर्क
		<p>२) पोषणविषयक कार्यक्रम :- अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून मुलांना व गरोदर आणि स्तनदा मातांना पूरक पौष्टिक आहार वाटणे, कुपोषित बालकांना विशेष पौष्टिक आहार पुरविणे व त्यायोगे बालमृत्यू टाळणे, तसेच शाळांच्या माध्यमातून शालेय पोषण आहार देणे.</p>	

परिशिष्ट-२

● संदर्भ

- अ) टाईम्स लेख : TIME GLOBAL HEALTH २००५,
आहारतज्ञ, विकी अल्बाराडो, होनुरास
- ब) इन्फेक्शस डिसिडेस अँड इम्युनायडेशन, सिंग, प्रसाद, कुमार,
सुमन (लसीकरण वेळापत्रक)
- क) व्हेअर देअर इज नो डॉक्टर, डेव्हीड व्हर्नर.
- ड) आदिवासी विकास योजना पुस्तिका, २००३, आदिवासी विकास
विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई

BRITISH INDIAN AIR FORCE
OFFICE OF THE QUARTERMASTER GENERAL
POWELL ROAD, DELHI
INDIA

ABOUT THE AUTHORS

Dr. Nicola Pawar did her M.B.B.S. at Philipps-University, Marburg, Germany. A year later she received her Ph.D. for her thesis "Quality of life of patients with dilatative cardio-myopathy." In Germany, she worked in a pediatric clinic; after moving to England she carried out Incapacity Benefit Assessments for the British Benefits Agency. Since August 2004, she is a resident of Pune. Her main interests are health care for women and children in deprived areas. She has been involved in development of Warli tribe for many years and is currently providing medical services to deprived people, through various NGOs.

Dr. Robin D. Tribhuwan, M.A. (Sociology), M.Sc. (Anthropology). PGDIM (Post Graduate Diploma in Indology and Museology), Ph.D. (Anthropology) is trained Anthropologist and well known Development Expert. He has to his credit 31 books and over 175 research papers and articles.

Dr. Tribhuwan was felicitated by the Mayor of Pune City, in the year 1992, in recognition of his services to slum dwellers, tribal and rural inhabitants. He has worked for research projects funded by W.H.O. UNICEF, UNESCO and several National and International Organizations. As a scientific advisor to S.R. films, Heidelberg, Germany, he was instrumental in making two documentaries. He has also worked with well known film makers. Currently, he is working in Tribal Research and Training Institute, Pune

Published BY
Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune.